

ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА

Філологічний факультет
Кафедра української літератури та компаративістики

Кваліфікаційна робота

ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНІСТЬ РОМАНУ «ПЕРСТЕНЬ ГАННА БАРВІНОК» І.КОРСАКА Intertextuality of the novel «Hanna Barvinok's Ring» by Ivan Korsak

на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти

Виконала: здобувачка очної форми навчання
спеціальності 035 Філологія
спеціалізації 035.01 Українська мова та
література
Освітня програма Українська мова та
література

Чигиринський Артем Валентинович

Керівник: к. філол. н., доц.
Мізінкіна Олена Олексіївна _____

Рецензент: д. філол. н., проф.
Джиджора Євген Володимирович

Рекомендовано до захисту:
Протокол засідання кафедри
української літератури та
компаративістики
№ ____ від _____ 2023 р.
Завідувачка кафедри
Тетяна ШЕВЧЕНКО
(підпис)

Захищено на засіданні ЕК № 1
Протокол № __ від _____ 2023 р.
Оцінка _____ / _____ /
(за національною шкалою/шкалою ECTS/ бали)
Голова ЕК
_____ Євген ДЖИДЖОРА
(підпис)

Одеса 2023

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ I. ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНІСТЬ ТА ЇЇ РОЛЬ У ХУДОЖНЬОМУ ТВОРІ	12
1.2 Інтертекстуальність в науковому дискурсі: зародження, погляди, типології.....	12
1.1 Роман-біографія: специфіка і трансформації.....	24
РОЗДІЛ II. ДОКУМЕНТИ ЕПОХИ ЯК ОСНОВА РОМАНУ ПРО ПОДРУЖЖЯ О. І П. КУЛІШІВ У РОМАНІ КОРСАКА	33
2.1 Листи – констатація подій в житті О. і П. Кулішів.....	33
2.1.1 Листування Пантелеймона Куліша.....	33
2.1.2 Листування Ганни Барвінок.....	59
2.2 Роль щоденників у показі внутрішнього світу персонажів роману І.Корсака.....	86
2.3 Періодика ХІХ ст. та інші документи як окреслення рамок подій у творі.....	91
РОЗДІЛ III. ХУДОЖНІ ТЕКСТИ В РОМАНІ І.КОРСАКА	108
3.1 Прислів'я та приказки як мікротексти художнього мислення Ганни Барвінок.....	108
3.2 Поезія в романі «Перстень Ганни Барвінок»: культурний діалог митців.....	117
3.3 Функції народних пісень.....	122
3.4 Художній доробок Ганни Барвінок в романі про неї.....	127
ВИСНОВКИ.....	139
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	146
Додаток А.....	152
Додаток Б.....	155
Додаток В.....	158
Додаток Г.....	160

Додаток Г.....	161
Додаток Д.....	162
Додаток Е.....	163
Додаток Є.....	164
Додаток Ж.....	165
Додаток З.....	166
Додаток И.....	167
Додаток І.....	168

ВСТУП

Актуальність дослідження полягає в комплексності жанрових виявів сучасної історико-біографічної романістики. Вона має перед собою завдання висвітлити знакових в історії постатей із наданням їм певної образної характеристики, зумовленої візією автора. Художня своєрідність цього жанру залежить від особливостей компіляції документального матеріалу та творчого їх доопрацювання для створення окремого світу твору. Така композиційна єдність здатна найточніше відтворити риси характеру, мотиви діяльності, особисті переживання та світогляд певної персоналії. Разом з тим, багатоплановість твору потребує вивчення, оскільки одиниці змістоформальної єдності можуть бути як домисленими, так і включеними із документальних, культурних джерел відтвореної в романі епохи. Таким чином інтертекстуальний аналіз виявляється необхідним для розкриття значення окремих структур, їх взаємозв'язок у цілісність, значення та місце в доробку.

«Перстень Ганни Барвінок» – це історико-біографічний роман Івана Корсака, присвячений життєвому і творчому шляху Ганни Барвінок, української письменниці, фольклористки та дружини відомого в історії України діяча – Пантелеймона Куліша».

Він не є першим серед творчого доробку сучасного автора із центральною постаттю визначного діяча української культури. Варто наголосити на постійному письменницькому інтересі Івана Корсака до українського просвітництва, історії національно-визвольного руху, зокрема і до його активних діячів.

У доробку Івана Корсака переважає історична тематика. Він є автором таких романів, як «Оksamит недавнених літ» (2000) , присвячений діячам української історії, які посприяли здобуттю України незалежності, так і присвячених конкретним історико-культурним особистостям – «Гетьманич Орлик» (2006), «Таємниця святого Арсенія» (2008), «Тиха правда Модеста Левицького» (2009), «Капелан армії УНР» (2009), «Отаман Чайка» (2010),

«Діти Яфета» (2010), «Секрети королівського діаманта» (2011), «Завойовник Європи» (2011), «Немиричів Ключ» (2012), «На межі» (2013), «Мисливці за маревом» (2014), «Борозна у чужому полі» (2014).

Таким чином Іван Корсак використовує одну із сучасних жанрових модифікацій роману для реалізації потреби у культурному просвітництві, необхідність в якому в Україні стрімко зростає. Своєрідність зображальних характеристик та неоднозначність поглядів на обраних персоналій викликали зацікавлення у літературознавчому науковому дискурсі чи не найбільше з усього творчого доробку автора.

Наталія Токар розглядає принципи модифікації історико-біографічного роману письменника. Порівнюючи з іншим романом письменника «Завойовник Європи» вона звертає увагу на співвідношення вимислу і домислу як жанророзрізнявальну ознаку твору: «За співвідношенням факту, домислу та вимислу роман відносимо до художньо-документальної прози. У сюжеті автор дотримується документальної достовірності. Домисел виконує функцію розкриття внутрішнього світу героїв. Вигадані епізоди, як і в попередньому творі, є вставними, здебільшого, з елементами народної міфології. [81,С.135]» Дослідниця означає одну з важливих рис зображальності, яка є унікальною для використання в «інтелектуальній літературі [81,136]»: «Можемо спостерегти й таку ознаку, як попарне групування життєписів. Образ Ганни Барвінок письменник розкриває у взаємодії з біографією Пантелеймона Куліша. Таке зіставлення, крім композиційно логічного, сприяє кращому розумінню певних рис, вчинків, світогляду героїв [81, с.136]». Важливо зазначити, що відтворення особистих переживань як Олександри Білозерської, так і її відомого чоловіка Пантелеймона Куліша має сформульовану свідомо функцію критичного переосмислення, психологізації у характеристиці їх взаємовпливу. Таким чином Іван Корсак порушує проблематику морального вибору головної героїні, на який впливають вчинки П. Куліша.

Віра Мелешко та Світлана Кононенко також звертають увагу на те, що роман базується перш за все на документальних свідченнях. Зокрема дослідниці наголошують на вибірці дійових осіб: «По-перше, автор уводить у мистецьку тканину свого твору тільки реальних персонажів. У сучасному українському романному просторі таке явище – чи не виняток. Подібний підхід дозволив Корсакові намалювати колоритну й водночас правдиву картину національного життя України першої половини ХІХ – початку ХХ століття [47,с.97]». Оцінюючи місце роману серед літературних творів сучасності з огляду на акумуляції в ньому фактичних відомостей, авторки пояснюють: «така обсяжна документальна основа «Персня...» виправдана й особливо актуальна нині, бо сучасне суспільство, розчароване поширенням неправдивої інформації про життя видатних особистостей, віддає перевагу першоджерелам, особливе місце поміж яких посідають письменницькі мемуари (епістолярії, щоденники тощо), цінні як автентичне джерело відомостей біографічного характеру [47,с.99]». Ми також звертаємо увагу на факт того, що переважна більшість включених в роман інтертекстом стосовно головної героїні були представлені в літературі вперше. Таким чином роман І. Корсака «Перстень Ганни Барвінок» є вагомим для української культури не тільки у якості художнього твору, але й знакового доробку історичного значення.

Валентина Владимірова аналізує різноплановість відображення образу Пантелеймона Олександровича та його дружини у творі Віктора Петрова «Романи Куліша» та І. Корсака «Перстень Ганни Барвінок». Дослідниця пояснює візію В. Петрова: «Еволюція внутрішнього Я митця, на думку дослідника, – «еволюція в межах логічного розвитку даної ідеї», а трагедією стала «трагедія романтичної культури, яка осягнення ідеалу та гармонії бачить у пізнанні протилежностей». У тридцятих роках минулого століття у повісті «Романи Куліша» В. Петров цікаво подав художнє бачення епістолярного характеру кохання письменника, яке рано чи пізно набувало ознак ілюзорності та розвивалося, на його переконання, в діапазоні любовне

захоплення – творче натхнення – болісне розчарування [9,с.128]. Відмінним від такої характеристики відомої постаті є інтерпретація образу П.Куліша у світі твору роману І. Корсака: «тема митця, його жертвовного служіння розбудові національно-духовної свідомості українців є однією з головних, духовно- буттєвий простір Кулішів зображений різнопланово, часто у складних зіткненнях із побутовими реаліями, що не сприяли творчості, непростими взаєностосунками двох непересічних особистостей з прагматичним світом, несприятливим суспільно-політичними обставинами, безжальною російською цензурою [9,с.131]». Вважаємо, що варто звернути увагу на спрямованість у написанні роману І. Корсака не на відображення екзистенційної проблеми митця-романтика у його творчих та морально-психологічних пошуках на прикладі головного героя, а відображення творчого шляху, причин формування певних поглядів та відповідні вчинки.

Олександр Галич, дослідник діяльності Пантелеймона Куліша, схарактеризував у своїй розвідці домінантні риси у відтворені образу головної героїні: «Продовжуючи шевченківські традиції відтворення жінки в літературі, І. Корсак зображує Ганну Барвінок як сильну особистість, велику патріотку й водночас жінку-страдницю, що пожертвувала власним талантом заради допомоги своєму чоловікові Пантелеймону Кулішеві, попри його подружню невірність, оскільки його творчість вона ставила вище за власну, допомагала йому матеріально, популяризувала спадщину після смерті [11, с.20]». На думку дослідника «все це Ганна Барвінок робила тому, що була переконана: її чоловік робить корисну справу для майбутнього України, утвердження самобутності її літератури, мови та культури, пробудження національної свідомості громадян» [11, с.20].

Ніна Бернадська, вивчаючи сучасні жанрові модифікації роману, серед яких важливим є також історико-біографічний, зокрема роман І. Корсака, звертає увагу на необхідності осмислення нових стратегій інтерпретації та комбінації «реального факту і художнього домислу/вимислу...» [4, с.23].

Отже, варто зазначити, що для дослідників роману «Перстень Ганни Барвінок» важливим було підкреслити значення діяльності Пантелеймона Куліша для формування української культури та окремішність його дружини Ганни Барвінок. Саме висвітлення ролі цієї жінки стало одним з основних завдань написання історико-біографічного роману. Реалістичність образу головної героїні зумовило відповідну жанрову специфіку твору.

Відтворюючи історичні постаті в їх соціокультурному контексті, Іван Корсак використовує жанровий інструментарій для формування цілісного сприйняття світу твору. Оскільки особливістю історико-біографічної літератури є зверненість автора до документального матеріалу, інтертекстуальне наповнення є плідним у його функційному вивченні.

Мета дослідження – проаналізувати інтертекстуальні включення роману Івана Корсака «Перстень Ганни Барвінок»

Досягнення цієї мети передбачає вирішення наступних **завдань**:

- окреслити особливості літературознавчого поняття інтертекстуальності;
- відстежити розвиток явища міжтекстової взаємодії у загальнонауковому дискурсі та в працях вітчизняних літературознавців;
- з'ясувати витoki та осмислити жанрову специфіку історико-біографічного роману;
- встановити повні тексти листів, що вмонтовані в роман І.Корсака та проаналізувати їх функціонування;
- розкрити роль щоденників у показі внутрішнього світу персонажів роману «Перстень Ганни Барвінок»;
- виявити періодику XIX ст. та інші види документів у тексті як окреслення рамок подій сюжету;
- відстежити в романі прислів'я і приказки та осмислити їх значення у творенні образу Ганни Барвінок;
- уточнити авторство включених у роман «Перстень Ганни Барвінок» фрагментів художніх текстів письменників XIX ст.;

– виокремити в романі І.Корсака уривки народних пісень та визначити їх призначення у поетиці твору;

– дослідити інтерпретацію творчості Ганни Барвінок в романі про неї.

Об'єктом дослідження є роман Івана Корсака «Перстень Ганни Барвінок».

Предмет дослідження – функціонування різнотипних інтертекстуальних включень у світі твору «Перстень Ганни Барвінок».

Практична цінність роботи полягає в окресленні сутності наявних інтертекстуальних включень у вигляді епісторілярію, мемуаристики, періодики, уривків художніх текстів в романі і як відомостей про персоналії діячів окремо з їх зв'язком із історичними реаліями, так і у їх впливі на специфіку відтворення цих героїв у художньому світі твору.

Теорико-методологічну основу складають дослідження інтертекстуальності та історико-біографічного роману. Функціонування явище інтертекстуальності розглядалось з точки зору таких зарубіжних вчених як Ролана Барта, Жака Дерріди, Лорани Женні, Мішеля Ріффатера, Едварда Касперського, Зофії Мітосек та вітчизняних літературознавців Людмили Скорини, Наталії Корабльової, Віри Просалової Мар'яни Шаповал.

У розгляді явища історико-біографічної прози автор посилається на праці зарубіжних вчених Уольдо Дана, Іра Брюс Надела, Майкла Ангрозіно, Ірвінга Стоуна, Андре Моруа та вітчизняних – Євгена Джиджори, Олександра Александрова, Тетяни Потніцевої, Вікторії Марінеско, Наталії Торкут. Також аналізу сприяли дослідження з кулішезнавства (М.Гудзій, С.Єфремова, О.Кравченко, Є.Нахліка) та вивчення життя і діяльності Ганни Барвінок (Я.Вільної, В.Владимирової, О.Галича, Ю.Коваліва, М.Слабошпицького, Є.Сохацької).

Методи дослідження зумовлені метою та завданнями роботи. Порівняльно-історичний метод є необхідним в окресленні специфіки функціонування жанру історико-біографічного роману сучасності як вияву біографічної прози, визначенні поступової зміни поглядів на явище

інтертекстуальності як багатофункційного вияву тексту. Біографічний метод використовувався при зіставленні відомостей про життєвий та творчий шлях персоналій з висвітленими в романі подіями. За допомогою методу аналізу та систематизації виявлено інтертекстуальні включення в романі та здійснено їх подальший розподіл за формально-тематичним принципом. За допомогою описового метод розкрито значення інтертекстуальних включень при відтворенні образів подружжя Кулішів та періоду їхньої діяльності.

Апробація. Основні результати роботи були представлені у доповідях на наукових конференціях різних рівнів:

1. Чигиринський А. Специфіка образу головної героїні у романі «Перстень Ганни Барвінок» І.Корсака. Міжнародна науково-практична конференція «Слов'янські читання» (24–25 травня 2021, Одеса, Україна).
2. Мізінкіна О., Чигиринський А. Поезія в романі «Перстень Ганни Барвінок» І. Корсака: культурний діалог митців. International scientific conference «*Current trends and fields of philological studies in the challenging reality*» (July 29–30, 2022, Riga, the Republic of Latvia).
3. Чигиринський А. Роль інтертексту періодики ХІХ ст. в романі «Перстень Ганни Барвінок» І.Корсака. ІІІ Заочна міжвузівська наукова конференція «Соціально-гуманітарний підхід до вирішення актуальних проблем сучасного світу» (30.03.2023, Дніпро, Україна).
4. Чигиринський А. Тульський період в житті подружжя Пантелеймона та Олександри Кулішів (за романом "Перстень Ганни Барвінок" І.Корсака). ІІІ Międzynarodowa Interdyscyplinarna Konferencja Naukowa «*Syberia – tradycje i obyczaje ludności*» (28.04.2023, Жешув, Польща).
5. Чигиринський А. Роль щоденників у творенні художнього світу роману «Перстень Ганни Барвінок» І. Корсака. Всеукраїнська наукова конференція «Дискурсивні практики в українській літературі (від давнини до сучасності)» (25.05.2023, Одеса, Україна)

6. Мізінкіна О.О., Чигиринський А. Повір'я як фольклорний прецедент в романі «Перстень Ганни Барвінок» Івана Корсака. IV Міжнародна наукова конференція «Слов'янські студії: європейський контекст» (29–30 травня 2023 р., Миколаїв, Україна).

За проблематикою магістерської роботи опубліковано:

- 1) Чигиринський А. Специфіка образу головної героїні у романі «Перстень Ганни Барвінок» І.Корсака: тези. *Слов'янська філологія у сучасному світі*: матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції «Слов'янські читання» (24–25 травня 2021, м.Одеса). Одеса: Астропринт, 2021. С.106–108.
- 2) Мізінкіна О., Чигиринський А. Поезія в романі «Перстень Ганни Барвінок» І. Корсака: культурний діалог митців. *Current trends and fields of philological studies in the challenging reality: conference proceedings* (July 29–30, 2022. Riga, the Republic of Latvia). Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2022. P. 112–116. DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-227-2-26>
- 3) Мізінкіна О., Чигиринський А. Прислів'я та приказки як інтертекст у романі «Перстень Ганни Барвінок» І.Корсака. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Дрогобич, 2022. Вип.53. С.163–171. DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/53-2-24>
- 4) Мізінкіна О.О., Чигиринський А. Повір'я як фольклорний прецедент в романі «Перстень Ганни Барвінок» Івана Корсака. *Слов'янські студії : європейський контекст*. Літературознавство : IV Міжнар. наук. онлайн конф. 29–30 трав. 2023 р., м. Миколаїв : тези. Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2023. С.30–34.
- 5) Чигиринський А. Роль щоденників у показі внутрішнього світу персонажів роману І.Корсака. *Філологічні студії*. 2023. Вип. XIV (у друці).

Структурно дослідження складається зі вступу, теоретичного розділу, двох практичних розділів, висновків, списку використаних джерел та додатки.

РОЗДІЛ І

ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНІСТЬ ТА ЇЇ РОЛЬ У ХУДОЖНЬОМУ ТВОРІ

1.1 Інтертекстуальність в науковому дискурсі: зародження, погляди, типології

Літературний текст як продукт і давньої, і сучасної писемності був завжди комплексним об'єктом для літературознавчого дослідження, оскільки зумовлював різнобічне осмислення його формальних та змістовних вимірів. Текст є невіддільною складовою соціуму і тому часто включає в себе елементи як загальнокультурних дискурсів, так і специфічних, що відповідають тематичним характеристикам твору. Системне вивчення «інтертекстем», з'являється у другій половині ХХ століття із прогресом постструктуралістського напрямку досліджень, представники якого визнавали колективне надбання, зокрема культурне, першоплановим на модерному етапі розвитку, порівнюючи його з індивідуальним.

Варто вважати, що в обіг поняття інтертекстуальності було введено у 1966 році болгарсько-французькою дослідницею семіотичних зв'язків у тексті **Юлією Крістевою**, яка насамперед осмислювала його в своїх працях як акумуляцію цитат або перетворення, трансформацію іншого тексту [74,с.14]. Такий підхід відповідав загальній лінгвістичній, літературознавчій тенденціям у дослідженнях і ускладнив погляд на текст загалом. Думку дослідниці підтримав відомий французький теоретик семіотики, автор есея «Смерть автора» 1967 року, **Ролан Барт**. Обстоюючи її не одразу прийняту в літературознавчому середовищі думку, він наголошував на інтертексті як необхідній умові кожного тексту, що їх взаємодія може відбуватись на різних текстологічних рівнях і що твір варто вважати не новим текстом, а в першу чергу новою тканиною твору.

В самому ж есеї він виголошує думку про зміну поняття автора, який в давнину сприймався як посередник тексту, з приходом середньовіччя стаючи

важливою для соціуму складовою, що викликає зацікавлення читацької аудиторії, а вже у двадцятому столітті заміщується скриптором, який тільки формує вже готові змістові єдності у новий текстовий твір. Джон Карльє, аналізуючи есей Ролана Барта, пояснював, що його автор «сприймає творця як сформований подорожній словник, що робить його далеким від оригінальності, який (словник) поєднує накопичене» [94,с.388].

Французький філософ **Жак Дерріда** також розглядається і як один із творців поняттєвої бази інтертекстуальності попри те, що він займався в першу чергу філософією деконструктивізму. У своїх есеях вчений вказував на надтекстові суперечності, що призводять до неоднозначностей трактування. [19,с.564]. Наталя Плахотнюк пояснює погляд автора есеїв: «неможливість інтерпретації тексту на рівні його самого і передбачає відсилання його до інших текстів» [62,с.340]. У своїй дискусії з Ю. Крістевою Ж. Дерріда зазначав: «Чи то в порядку усного дискурсу чи письмового дискурсу, жоден з елементів не може функціювати як знак, не відсилаючи до якогось іншого елемента, який, у свою чергу, не залишається просто присутнім. Завдяки такій зчепленості кожний «елемент» – фонема або графема – конститується на підвалинах відображеного в ньому відбитка інших елементів ланцюжка чи системи.» [19,с.42].

Лорана Женні, професорка Женевського університету була проти позиції сприйняття скриптора як пасивного суб'єкта творчості. У статті 1976 року «Стратегія форми» вона стверджувала: «Інтертекстуальність означає не невпорядковане і безглузде накопичення різних впливів, але роботу по трансформації й асиміляції численних текстів, яку здійснює текст-центратор, що утримує за собою роль смислового керівництва». Поза широким розумінням інтертексту як взаємодії вимірів твору з читачем важливим трактування поняття є ідея Лорана Женні про структурну урегульованість такої взаємодії. Віра Просалова окреслює думку автора, який наголошує на тому, що є іншим вужчим типом інтертекстуальності, який (тип) полягає у

віднаходженні «в тому чи іншому тексті таких елементів, які були структуровані ще до його виникнення» [67,с.53].

Тієї ж думки притримувався один із найвідоміших дослідників інтертекстуальності Жерар Женнет, цікавість до тексту якого була зумовлена його «трансцедентністю, тобто тим, чим він явно або не явно пов'язаний з іншими текстами» [21, с.26]. До створення своєї класифікації інтертекстуальності він спирався на тоді класичну точку зору, що декларує другорядність автора та першорядність читача у загальному процесі творення тексту. Він зазначав у своєму есеї: «автор не має і не користується ніякими переважними правами на твір; від самого свого народження (а може й до того) він (твір – Л.С.) перебуває в публічному користуванні й живе лише своїми численними зв'язками з іншими творами у безмежному просторі читання. (...) Кожна книга народжується заново при кожному прочитанні, й історія літератури – це тією ж мірою історія способів або причин читання, як і способів письма чи його об'єктів...» [74, с.22]. У 1970-х роках погляди Жерара Женнета на текст змінилися вже ближче до відповідних постструктуралістському трактуванню. Він зазначив: «У цей момент текст цікавить мене (лише) своєю текстуальною трансцендентністю (пропонуючи свій варіант назви феномену інтертекстуальності), тобто тим, чим він безпосередньо чи приховано пов'язаний з іншими текстами. Я називаю це транстекстуальністю» [74, с.25]. Так він сформував відому функційну типологію інтертексту відповідно характеру його присутності у творі: 1) *інтертекстуальність* (присутність одного тексту в іншому); 2) *метатекстуальність* (зв'язок, який об'єднує коментар і текст, котрий він коментує); 3) *паратекстуальність* (деякі види зв'язків, що зводяться до наслідування й трансформації); 4) *архітекстуальність* (зіставлення тексту зі своїм архітекстом)» [74, с.25].

Новизною відзначався підхід **Люсьєєна Делленбаха**, який сформував у своїй розвідці під назвою «Інтертекст та автотекст» своєрідний погляд на міжтекстову взаємодію саме у творчості певного автора. На його думку у

творі присутні об'ємні внутрішні дискурси, пов'язані із відношенням оповідача до сукупності персонажів, героя твору до інших героїв тощо. Таким чином він виділяє три види інтертекстуальності: *загальна*, що виявляється у співвідношенні текстів різних авторів (вона розгалужується за типологією відносно загальної інтертекстуальної дискурсивної практики), *обмежена*, сутність якої полягає в осмисленні зв'язків між текстами одного автора та *автаркічну* – взаємодія тексту з самим собою [96, с.284-286].

Американський філолог **Харольд Блум** у своїх працях 1970-х років «Страх впливу», «Карта перечитування», «Поезія й витіснення» переосмислює поняття міметичного взаємовпливу поетів різних періодів існування з метою зміни уявлення про роль одного поета в житті іншого в компаративістичному дискурсі. Він стверджує, що ориганільність творчості в наслідок взаємодії з текстом не зменшується, але й одночасно не покращує її художню якість. У праці «Карта перечитування» 1998 року Х. Блум акцентує увагу на тому, що взаємодія відбувається саме на текстовому рівні, а не особистому. Він пояснює, що через це у такому впливі майже відсутній світоглядно-ідеологічний та подібні чинники, а головною метою ознайомлення стає інтелектуальна ревізія з метою боротьби із усталеною традицією, яка була встановлена попередником. Х. Блум пропонує план процесу ревізії, в який він включає *перечитування* (клінамен), *протиставлення до себе та доповнення* (тессера), *створення розбіжності з попередником* (кеносис), *самоочищення від впливу* (аскесис), *настановча передача власне створеної традиції* (апофрадес), *реакція нового автора на того, хто передував йому* (діймонізація). Мар'яна Шаповал у посібнику «Інтертекстуальність. Історія, теорія, поетика» звертає увагу на те, що Х. Блум є доволі специфічним у підборі термінологічної основи для явища, також концентрується в першу чергу на психоаналітичних засадах класифікації впливу, що робить його теорію не настільки популярною в дискурсі, рідко використовуювану у дослідженнях. Дослідниця також доповнює його ідею власним міркуванням про те, що такий опис процесів

впливу характерний і для читача у певному своєму вияві, який прагне захиститись від «тиску традиції й авторитетністю канонічного взірця» [87, с.17,18].

Американський вчений **Джонатан Каллер** у своїй статті «Пресупозиція та інтертекстуальність. Порівняльне літературознавство» 1976 року також звернув увагу читачів на іманентну інтертекстуальність зокрема у науковому дискурсі. Говорячи про періодику, він зазначив: «Звісно, безсумнівно, стаття має виголосити певну ідею, яку не було осмислено читачем. Але для того, щоб стаття була значною, вона має співвідноситись із дискурсом». Він впевнений, що попри відмінності у бажаннях та очікуваннях кожного реципієнта, існують певні пресупозитивні знання, спільні для всіх у зв'язку із дискурсом. Це також впливає на те, чи буде певний текст визначений реципієнтом як значний, що є складним процесом взаємодії із попередніми знаннями. Д. Келлер приводить приклад своєї статті, що є «сприйманою», оскільки пов'язана з іншими через цитацію, доповнення, ревізію а також за допомогою узагальнень про вияви інтертексту як конструкту. Джонатан Каллер, посилаючись на концепт Ролана Барта, стверджує про неможливість абсолютного дослідження всіх інтертекстуальних зв'язків у процесі декодування певного повідомлення, оскільки їх оригінальне джерело втрачене. [95,с.1380,1381]. Варто звернути увагу на міркування автора щодо можливих шляхів літературознавчого вивчення інтертексту з огляду на можливості лінгвістичних методик: *1)формальний пошук у тексті таких пресупозицій, які вказують на прототекст 2) естетично-поетичний з аналізом плану вираження.*

Французько-американський філолог **Мішель Ріффатер** розглядав інтертекстуальність різнобічно, не розділяючи методологічну базу поняття в лінгвістиці та літературознавстві. Вартим уваги є його розрізнення понять інтертекстуальності, сприйняття реципієнтом зв'язків одного твору з його попередниками або наступниками, та інтертексту, ті твори-попередники / наступники, які стали прототекстами. У теоретичному дослідженні 1980-го

року «Слід інтертексту» вчений використовує психоаналітичний підхід у виявленні природи сприйняття включень. На його думку інтертекст змінюється в залежності від загальнокультурної компетенції реципієнта. Джерелом розкриття змісту інтертексту він вважає людську пам'ять [105,с.4,5]. Валентина Скорина зазначає, що специфіка осмислення поняття Мішелем Ріффатером викликала певний резонанс у літературознавчому дискурсі. Дослідниця цитує судження французької науковиці Наталі П'єге-Гро яка негативно відкликається про подібний підхід у прочитанні твору [74, с.36]. Н. П'єге-Гро впевнена, що подібний процес мав би характер примусовості у розшукуванні всіх референцій та повне їх розшифрування. Вона також наголошує на проблематиці фіктивного трактування значення певних краплень через читацьку свободу та прагнення проєкції власної ерудиції на сформований текст. Попри критику варто визнати важливість подібних міркувань, оскільки таким чином Мішель Ріффатер порушує питання того, що віднаходження та сприйняття окремих інтертекстом може відрізнитись, але й того, що інтертекстуальний простір твору дійсно має вимоги до фонових знань його інтерпритатора.

Окремо французька критикиня **Наталі П'єге-Гро** у своєму дослідженні «Вступ до інтертекстуальності» 1996 року вдало закумулювала погляди науковців-фундаторів на природу поняття у широкому (Ю. Крістева) і вузькому (Р. Барт) його розуміннях. Концетруючись на його практичному функціонуванні дослідниця пропонувала його осмислення на основі реальних виявів, не припускаючись до незкінчених пошуків ознак включень, але й не обмежуючи себе у розгляді об'єктів дослідження.

Окремо варто виділити її тлумачення таксономії поняття за характером розширення інтертекстового поля. Вона розмежовує співприсутність текстів у вигляді *цитування, перекладу, ремінісценції, центону та розгалуження, деривацію*, що виявляється у пародіюванні, травестійності, стильової експресії. Класичним є визначення Наталі П'єге-Гро поняття

інтертекстуальності як інструменту перезаписування інших текстів і самого інтертексту як загальної сукупності референтних текстів [74, с.46].

Німецький дослідник інтертексту **Ульріх Бройх** вважав важливим усвідомлення автором твору власного використання включень інших текстів та його спрямування читача на розкриття їх сутності. Свою думку він доповнив роздумами про сигнали, що маркують інтертекстеми для інтерпритатора із метою спрямування його на пошуки міжтекстових зв'язків.

У другому розділі колективного збірника 1985 року «Інтертекстуальність: форми і функції – на англійському матеріалі», який був результатом Мюнхенського симпозіуму він описав інструментарій автора у маркуванні одиниць інтертексту. Ульріх Бройх виокремлює на *паратекстовий рівень* (заголовок, передмова, післямова, інтерв'ю тощо), *власне текстовий рівень* (шрифт (зміна його формату), *лексичні одиниці* (такі як іншомовна лексика, зміна ідіостилю автора, графеми тощо), *позатекстовий рівень* (всі інші зв'язки з дискурсом твору). Окремої уваги вартий третій розділ збірника, в якому розрізняється одиничність та множинність інтертекстуальних посилань. Під однотекстовою референцією він розуміє цитування, центон, переклад, переказ, парафраз та інші монокулярні зв'язки. Відповідної специфіки відносно множинності референтів набуває системно-текстова інтертекстуальність (відсилання до системи або до більшої кількості текстів чи прототекстів) [74, с.39].

Інтертекстуальний дослідницький дискурс у Польщі почав активний розвиток після 1986 року з появою критичних праць **Михайла Гловінського**, зокрема виділяється одне з перших комплексних досліджень «Про інтертекстуальність». У ньому автор не тільки описав здобутки попередників, але й висловив власні думки щодо уявлень про інтертекст у його генетичному аспекті, зокрема про чіткість формулювання проблематики Юлією Крістевою та надмірність у розгалуженні типології Жерара Женнета. Як зауважує Мирослава Ізбенко у статті «Інтертекстуальний підхід: історія і сучасність» за основу Михайль Гловінській бере інтертекстуальність, на

відміну від транстекстуальності Ж. Женнета. Замість п'яти типів (інтертекстуальність – алюзія, цитата, ремінісценція тощо, метатекстуальність – відношення текст – автор, паратекстуальність – текст – заголовок, передмова, гіпертекстуальність – наслідування певній моделі тексту, архітекстуальність – зв'язок на жанровому рівні) він виділяє три де першим відзначився *власне базовий вияв поняття* – взаємодія тексту з текстом не тільки цитацією та алюзивністю, але й на рівні моделі, *метатекстуальність* – коментарі автора, що пов'язані з іншими текстами, *архітекстуальність* – вияв наслідування структурним специфіками побудови твору, в тому числі з урахуванням жанрової приналежності.

Михайло Гловінський також наголошував на виключній свідомості автора щодо своїх інтертекстуальних включень і наголошував на необхідності їх вивчення саме у випадку семантичного, змістовного значення, а не концентрацію на будь-якому моменті твору. Він розкриває ідею у міркуваннях про контекстуалізацію одиниць: «Запозичений елемент може в новому для себе оточенні виконувати найрізноманітніші ролі, іноді протилежні до тих, які він виконував у своєму питомому оточенні» [16, с.295]. Також виголошено ним інший погляд на текст як той, який не можна розглядати з точки інтертекстуальності без «гри» у їх взаємодії. М. Гловінський називає такі використання алегачіями, пояснюючи, що «будь-які текстові посилання, не пов'язані зі стихією діалогічності, такі, в яких цитата чи алюзія не тільки не стає чинником багатоголосся, а – навпаки – стверджує одноголосність.» На думку дослідника не інтертекстуальними є апіорні у сприйнятті відсилання, або обов'язкові для включення, що призводить до відсутності породження нового. [16, с.299]. На нашу думку, ці зауваження є важлими, зокрема для конкретизації предмету науки, однак вони ще потребують подальшого розгляду, оскільки структурного (маркерного) розчленування інтертексту на вмотивований та невмотивований, так само апіорний (алегачійний) та такий, що відповідає феномену «гри» у взаємодії текстів немає.

Едвард Касперський у своїй праці «Літературні відносини, інтертекстуальність і світова література» висловив певні зауваження щодо глобального розуміння вимушеності інтертексту у творі. Він звертає увагу на співіснування інтертексту та твору як єдиного цілого, в якому останній є самостійним, що дає йому змогу ставати прототекстом для подальших творів. Важливішою є його новизна, а не включення, хоча вони є гармонічними і доповнюють основну його концепцію [99, с.95, 96].

Польський історик та дослідник інтертекстуальності **Ришард Нич** у статті «Інтертекстуальність і її діапазон: тексти, жанри, світи» наголошує на виживості характеризування сигналів присутності інтертексту у практичному аспекті проблематики, що є суголосним з ідеями Ульріха Бройха. На його думку рецепція напряму залежить від знання дискурсу тексту, що робить процес вичленування одиниць комплексним. Р. Нич пропонує свою класифікацію маркерів: «1) *пресупозиції* – логіко-семантичні, екзистенційні, прагматичні, інші пов'язані форми умовних імплікатур, які вказують на судження, тексти, вирази й стилістичні закономірності, відмінні від тих, що були безпосередньо втілені в тексті; пресупозиції присутні, наприклад, у пародії; 2) *аномалії* – граматичні, семантичні, а також прагматичні й літературні порушення загальних «мовних принципів» Гресе, літературних норм і конвенцій; це темні, незрозумілі, неграматичні, некогерентні місця, які зазвичай свідчать про виникнення інтертекстуальності в тексті; 3) *атрибуції* – тип посилянь, виведений із мовних сигналів про належність цього фрагмента до окремих контекстів (інші твори, поля, стилі, жанри, конвенції) [102,с.97,98].

У своїй книзі «Теорії літературних досліджень» **Зофія Мітосек** також порушує актуальне питання інтертексту як одну із методологій дослідження тексту та природи його функціонування. У визначенні самого поняття дослідниця формує слушне зауваження щодо походження поняття. Оскільки інтертекстуальністю у її осмисленні є *включення фрагменту тексту-референту* у вигляді цитації, цинтону або алюзійності, ремінісцентності, то й

об'єктом дослідження є відповідні жанри, в яких сконцетровані ці вияви – пародія, поема з авторськими відступами тощо. Окремо нею звернено увагу на те, що ці явища досліджувались ще задовго до появи інтертекстуальності.

3. Мітосек тлумачить поняття впливу в контексті інтертекстуальності не як навіювання, але продовження, доповнення вже сказаного [54, с.344-346].

Напрацювання з дискурсу на теренах України беруть свій початок у 1990-х роках. **Людмила Скорина** характеризувала у своїй монографії загальні тенденції у порушенні проблеми у студіях українського літературознавства. Вона окремо зазначає: «Із об'єктивних причин інтертекстуальні студії в Україні були започатковані лише в середині 1990 років (майже через 30 років після того, як цей термін увійшов у науковий обіг)...» [74, с.71].

Літературознавиця умовно поділяє прогрес у розробці питання на три етапи, де перший 1995-2002 років виявлявся у прагненні літературознавців опрацювати базис, сформований за тридцять років в західних країнах. Таким чином в першу чергу писалися статті, зокрема першими вона називає Миколу Ткачука та Віру Агеєву. Більш глибокою інтеграцією характеризується дисертаційне дослідження та навчальний посібник **Наталії Корабльової**. У своїй статті Наталія Римар означає класифікацію міжтекстової взаємодії, яку Н. Корабльова пропонує у посібнику спираючись на теорію Ж. Женнета: «диференціює текстуальні зв'язки, зреалізовані через *цитати, ремінісценції, алюзії; контекстуальні зв'язки*, визначені за допомогою запозичень, наслідувань, варіацій, пародії; метатекстуальні зв'язки, проявлені через стереотипи, архетипи, кенотипи.» [70, с.182]. Людмила Скорина в свою чергу також пояснює характеристику значення інтертексту у розкритті змісту твору у монографії Н. Корабльової: «авторка доходить висновку, що інтертекст варто сприймати як «опредмечування і взаємну кореляцію метатекстуальних і контекстуальних зв'язків, що виявляються у творі й закріплені в тексті. Це текст, що існує як самопроявлюваний контекст, це внутрішня форма контекстуального існування твору. Твір розгортається з тексту (у момент

сприйняття) не довільно, а за лініями й напрямками, що визначаються інтертекстом» [74, с.72].

Людмила Скорина також згадує паралельно і про значні практичні дослідження, серед яких осмислення Оксаною Троцик біблійних мотивів у ліриці Ганни Ахматової, понять «неоміфологія» та «інтертекстуальність» у дисертації Алли Рубан, творчості українських діаспорних поетів (О. Ольжича, О. Зуєвського, митрополита Іларіона, Є. Маланюка, О. Лапського й Е.Андієвської) у статті Олександри Астаф'євої та ін.

Другий етап 2003-2008 років визначається ґрунтовнішим зануренням у практику та творчим підходом до використання інструментарію інтертекстуальності (зокрема, фіксація на взаємодії текст – прототекст – архітекст у дослідженні Євгеном Нахліком «Енеїди» Івана Котляревського). Л.Скорина виділяє важливість внеску Віри Просалової, яка у своїй докторській дисертації досліджувала формування поняття у Празькій літературній школі та подала власну рецепцію дослідженого: «По-перше, немає чіткої концепції, яка б давала змогу застосовувати виявлені вченими міркування, теорія інтертекстуальності розпадається на течії, що полемізують між собою; по-друге, погляди самих прихильників інтертекстуального аналізу зазнають помітної корекції, що не повинно лишатися поза увагою дослідників; по-третє, ступінь вияву міжтекстових зв'язків у текстах різних» [74, с.77].

Третій етап, що бере початок у 2009 році, варто виділити окремо, оскільки активне вивчення феномену призвело до його переосмислення вже як загальнокультурного, зокрема такого, що характеризується текстуальною мультижанровістю свого існування. Таким чином застосування теорії інтертекстуальності вдало декодує тенденції не тільки художніх творів, але й текстів інших жанрів.

Професор кафедри історії української літератури **Мар'яна Шаповал**, зокрема її праця «Стратегії інтертекстуальності та гра свідомостей у сучасній українській драмі» 2010 року відзначається комплексністю підходу до

вивчення теорії інтертекстуальності на базі драматургії XIX століття. Дослідниця визначає властивості феноменту: «інтертекстуальність визначається там, де спостерігаються семантичні трансформації тексту як наслідок певних стратегій антропоцентрів комунікації - автора і читача.» [87, с.14]. На її думку важливим є розмежування глобальної та обмеженої інтертекстуальності, що є суголосним з ідеями Майкла Ріффатера. В першу чергу М. Шаповал акцентує на важливості конкретизації теорії інтертексту для утилітарних цілей, а саме навчання структурі аналізу твору з точки зору включень в нього.

Мар'яна Шаповал, класифікуючи таксономію інтертекстуальних відношень, обстоює необхідність використання у літературознавчому термінології з лінгвістики: інтертекстуальність, інтертекст, інтертекстема, дискурс, оскільки вони збігаються за змістом у функційному вияві під час аналізу. М. Шаповал пропонує розрізняти: 1) *співіснування семантичного характеру* у вигляді образів (персонажів тощо), сюжетів, мотивів, стилістичного – цитування, алюзій, ремінісценцій, кодового характеру – знаки-топоси, крилаті вирази та 2) *деривативного характеру* у вигляді пародій, пестишів та різнопланових наслідувань [87,с.67-69].

Необхідність визначитися між концепціями глобальної та обмеженої (або, як їх ще називають, екстенсивної та інтенсивної) інтертекстуальності підштовхує до раціонального вибору в окресленому колі досліджень. Доводиться визнати, що в межах широкої концепції інтертекстуальності, яка стосується швидше стихії дискурсу, аніж тексту, виявляться недосяжними навчальні й утилітарні цілі, які рано чи пізно постають перед фахівцем як транслятором наукового знання. Адже ця концепція не дає чіткої орієнтації в тому, як вирізнити елемент інтертексту у певному тексті і що є критерієм його вирізнення.

Узагальнюючи, варто сказати, що вивчення феномену інтертекстуальності протягом всього періоду його існування конкретизувало актуальну проблематику одного з літературознавчих аналізів. Попри те, що

інтертекст розглядається з літературознавчої точки зору, більшість дослідників підтримує важливість використання термінів дискурс, інтертекстема, інтертекстуальність тощо, які увійшли у вжиток через тісні зв'язки з лінгвістикою. Поняття трактувалось як у широкому його розумінні (використання здобутків попередників певного дискурсу – прототекстів для створення тексту наступника), так і у вузькому як конкретні текстові включення у вигляді цитування або структурного уподібнення. Увага зверталась як на окреслення властивостей інтертекстуальності у функціонуванні в соціокультурному вимірі, так і практичному виділенні сигналів-маркерів присутності включень у тканині твору.

Категорійний апарат потребує розробки і, як зазначає В. Скорина, «останнім часом його застосування поширюється на тексти інших комунікативних систем, адже інтертекстуальність притаманна багатьом дискурсам: науковому, публіцистичному, політичному, масово-інформаційному та іншим» [74,с.81,82].

1.2 .Роман-біографія: специфіка і трансформації

Дослідження інтертекстуальності в певному творі вимагає його жанрового визначення, оскільки його особливості впливають як на вибір методологічного апарату, так і на результат дослідження. Роман Івана Корсака «Перстень Ганни Барвінок» є специфічним метажанровим утворенням. В першу чергу, акцентуючи увагу на документальних свідченнях про витворених у сюжеті постатей, твір основними ознаками представляє історико-біографічну прозу. У словнику літературознавчих термінів він визначається як «сукупність художньо-наукових творів, об'єднаних наявністю в них героя, котрий залишив помітний слід у суспільно-політичному, науковому, мистецькому, літературному житті» [104].

Природа комплексності історико-біографічного твору, а саме аспект відтворення життєвого шляху особистості, також ґрунтується і на взаємодії

його суб'єктів: герой біографії із його соціально-культурним оточенням та автор, який послуговується своїми уявленнями про біографічний трансформаційний процес, вимогами дискурсу. Таким чином вивчення продукту діяльності можливе як з ракурсу осмислення персоналії, так і ролі автора в її репрезентації, що робить синтетичний жанр плідним для всебічного розгляду. Тетяна Потніцева, у розвідці «Лексикон загального та порівняльного літературознавства» осмислює роль інтерпретатора у перетворенні життєвого шляху особистості: «Реконструюючи чуже життя, відновлюючи його прикмети, що потьмяніли від часу, біограф при всій прив'язаності до документу, факту, як і романіст, звертається за допомогою до вимислу, допускає умовність, яка не залишається непоміченою читачем, але приймається ним як притаманні тільки цьому роду літератури «правила гри» [65]. Варто звернути увагу на співвідношення понять фактичності та домислу у відображенні долі особистості, оскільки саме вони стають основними критеріями впливу на змістовний чинник, а також визначають жанр твору або вимоги до його написання.

Вікторія Марінеско у статті «Літературна біографія як жанрова модель, особливості еволюції, атрибутивні та модусні ознаки» пропонує своє визначення поняття та описує його атрибуції: «Під літературною біографією розуміється життєпис відомої історичної персони, зроблений іншою особою з опорою на документи, свідчення і соціокультурні та історичні факти того часу. Таким творам притаманне глибоке занурення в духовний світ зображуваної особи, а також поєднання вимислу і домислу, але здебільшого в тій мірі, в якій вони не спотворюють конкретно-історичний фактаж» [46,с.61]. Дослідниця акцентує на першочерговості документальних даних, які слугують основою для подальшої творчої діяльності. В. Марінеско зокрема наголошує на важливій специфіці домислу у межах цього жанру, а саме його доповнення фактичних відомостей без протиріччя ним. Таким чином авторське перетворення є урегульованим, що одночасно не заперечує його художній цінності.

У спільній розвідці з В. Марінеско, Наталія Торкут аналізує витoki жанру, а також окреслює його діахронічну динаміку розвитку. В. Марінеско, заглиблюючись у витoki формування думки про термін, поділяє думку В.Дана про те, що теорія літературної біографії набуває більш стрімкого розвитку саме у англomовних дослідників: «Вивчення діахронічної специфіки розвитку жанру біографії доповнюється більш деталізованими студіями його національних модифікацій. <...> Приміром, В. Данн у праці «Англійська біографія» доходить висновку, що саме завдяки англійським біографам жанр було позбавлено історичної догматичності, панегіричних та лайливих елементів, і, як результат, звільнено від конвенційності, що гальмувала її розвиток. Більш того, на його думку, саме англійці краще ніж будь-яка інша нація розробили принципи національної біографії й визначили для неї оптимальну структуру» [46, с.60]. Дотичними є також його міркування щодо процесу детермінації поняття біографії, значення якого «і так всі знають»: «Правда, що визначення часто бувають незадовільними, що більшість з нас спокійно ставиться до власної нездатності пояснити слово з точки зору логіки навіть попри те, що вони ними користуються.» Він описує його як природну властивість людини «мати намір закарбувати пам'ять про певне життя» [97, с.13].

Сучаснішим є погляд дослідника літературної біографістики з Канади, Іра Брюс Надела, який у статті «Вигадка, факт та форма» звернув увагу на першорядність значення стилю, структури у побудові твору: «літературна форма біографічного твору народжується не з дотримання низки правил, не з документалізації життя, а з акту творення композиції й підпорядкування біографа мові як такій, що, зрештою, дає змогу відтворити історію життя» [102, с. 151].

Американський вчений Майкл Ангрозіно навпаки наголошує на значенні факту, пропонуючи визначення біографії як «розповіді однієї людини про іншу людину, що базується головним чином на записах і архівах» [93, с.3]. Ірвінг Стоун, письменник у жанрі біографістики, також

критично зауважував про правильність структури опрацювання відомостей про особистість. «Копітка праця, пов'язана з вивченням біографії героя, – то лише початковий етап на шляху до її художнього втілення. <...> Авторіві належить ознайомитися з соціальною, психологічною, духовною, естетичною, науковою і міжнародною атмосферою, в якій його герой жив і під впливом якої вироблялася лінія його поведінки. Щоб створити правдиве тло свого часу, йому доведеться перечитати всі відповідні друковані джерела...» [47, с.19].

Французький письменник Андре Моруа звертав увагу на вагому роль художності у відтворенні життя особистості. Порівнюючи різні твори з доробку відомого англійського біографіста Сіднея Лі, він пояснює, що ««Життя Шекспіра» <...> до неможливості сіре й тьмяне, а «Життя Едуарда» просто нечитабельне <...>, хоч обидві ці біографії перевантажені правдивими відомостями, автор не зумів підібрати ті правдиві факти, які могли б передати особистість. Для того, щоб розглянути особистість за масою фактів, необхідно їх належним чином опрацювати» [47, с.25]. На його думку визначальним для сприйманості читачами твору біографічного характеру є творчий підхід автора до компіляції документального матеріалу у цілісність. Саме взаємозв'язок у комплексі фактичних відомостей створюють таку систему, яка може відображати певну особистість.

Повертаючись до витоків жанру, варто наголосити на тому, що початками в історії української літератури вважається саме житійна біографістика. Їй була властива урегульованість авторського творчого переосмислення. Олександр Александров у книзі «Література Київської Русі: Між міфопоетикою і християнським символізмом» звертає увагу на те, що «християнізація Русі й поширення писемності супроводжувались перенесенням на східнослов'янський ґрунт творів візантійської агіографічної літератури» і що «розмежування свого і чужого, оригінальних і перекладних творів має в літературі Київської Русі дуже умовний характер», оскільки спрямовувались не на індивідуальне читання, а як «тексти обрядів» [1, с.207].

Агіограф мав перед собою завдання створення життєпису відомих єпископів, патріархів, монархів тощо за певних ідейно-композиційних канонів християнської церкви. Оскільки агіографічна література використовувалась для реалізації релігійних завдань, а саме створення образу «взірця подвижництва» [104], вона мала характерну зображальну специфіку та художні прийоми увиразнення. Євген Джиджора, аналізуючи центральні образи «Бога та святого в системі агіографічного твору», виокремлює ієрархічну структуру їхнього там співіснування: «Найвищий ієрархічний рівень представляє Творець Бог. В перспективі Його промислительних дійств зображується святий, який займає середній рівень. Найнижчий — оточення святого, власне «мир». <...> Звідси й визначальні принципи конструювання образів. Якщо образ святого оснований на «переживанні» індивідуального сходження подвижника до Бога, то принципом побудови образу Всевишнього Творця вочевидь є естетична ідеалізація» [20, с.36]. Отже автор-агіограф свідомо створював ідейно-заангажовану біографію певної особистості орієнтуючись не на естетичну цінність доробку для культури, а на його впливовість. О. Александров схарактеризував основні тенденції у відтворенні образу святого: «Перша полягає в тяжінні до умовного (символічного, дидактичного і под.) типу образності, друга пов'язана з непосредним відображенням дійсності й веде до розвитку реально-натуралістичного начала. Умовна образність домінує <...> елементи цієї образності <...> підкоряють собі фактографічний матеріал...» [1, с.236].

Наталія Погосян зробила значний внесок у літературознавчий художньо-біографічний дискурс розвідкою «Семантика образу Тараса Шевченка в українській романістиці 1980-2010-х років». Дослідниця звернула увагу те, що на сьогодні поняття літературного жанру потребує переосмислення, так само і «жанрозначення» роману. Н. Погосян констатує різнобічність класифікацій за обсягом, багатоплановістю сюжету, складністю хронотопу, метанаративом, а також окреслює проблематику відсутності автентичних форм роману, однією з важливих якої є історико-біографічний.

Окремо варто голосити на обґрунтуванні вживання різних термінів на позначення модифікації роману. Окрім історико-біографічного також описано художній життєпис, біографічну прозу, історико-біографічну прозу і художню біографію, значення яких переважно не розрізняється у науковому дискурсі. На думку авторки різницею між історико-біографічною художньою та історичною художньою прозою є центральний образ, який має бути видатним. В першу чергу, це може бути пов'язаним з орієнтацією на загальнокультурний читацький дискурс, ступінь зацікавлення якого до персоналії залежить від її медійності.

Актуальними є також спостереження Н.Погосян щодо документальності у художньо-біографічній прозі. На її думку інструментарій автора такого роману є усталеним, оскільки фактологічні відомості є відповідними виявами життєдіяльності реальної історичної особи. Н.Погосян акцентує на різних рівнях творчої свободи та несвободи у підборі матеріалу з орієнтацією на те, що документ став не тільки «джерелом інформації, але й мистецької виразності» [63, с.6].

Н. Погосян класифікує художньо-біографічну прозу за характером використання в ній художнього домислу і вимислу на *традиційну* (сюжетно-подієву) з концентрацією на відтворенні особистості за допомогою сюжетних перепетій та *асоціативно-психологічну* зі змалюванням психічних станів персонажів, їх внутрішнього світу. Авторка зауважує, що саме другому типові характерна більша варіативність художніх авторських узагальнень.

Наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. біографічний роман набув нових обертів в українському письменстві. Зокрема, маємо новий інтимно-любовний дискурс зображення Тараса Шевченка в творах В.Чемериса «Тарас Шевченко: сто днів кохання» (2017), трилогію А.Цвід «Возлюбленик муз і грацій» (2020), В.Кепича «Любов на порозі вічності» (2007), Г.Тарасюк «Зоре моя вечірняя, або Пророк і Марія» (2015). Біографічний роман Валерії Врублевської «Шарітка з Рунгу» (2007) – життєпис Ольги Кобилянської. Роман Горак «Твого ім'я не вимовлю ніколи» (2012), в якому автор домислює

образ тієї жінки, яка надихнула Івана Франка до написання збірки інтимної лірики «Зів'яле листя». Володимир Єшкілев «Усі кути трикутника» (2012) – художній біографічний роман про подорожі Григорія Сковороди ще до набуття відомого статусу «філософа» і про його причетність до масонів. Психобіографічна проза Степана Процюка («Троянда ритуального болю» (2021), «Маски опадають повільно» (2021), «Чорне яблуко» (2021)), де автор відтворює динаміку психічних станів Василя Стефаника, а також Володимира Винниченка та Архипа Тесленка.

«Перстень Ганни Барвінок» (2015) – це твір, написаний у жанрі історико-біографічного роману, отже йому властивий домисел і вимисел одночасно як і біографічній цілісності, так і метажанровій формі. Петро Білоус визначає поняття художнього домислу як «здогад чи припущення, для якого немає достатніх підстав і яке не підтверджують конкретні факти» [6,с.39]. Поняття художнього вимислу він пояснює як один із видів «узагальнення явищ дійсності і на цій основі створення нових, художніх реалій» [6,с.39]. Роман як метажанр зумовлює присутність обох виявів узагальнення на різних етапах написання твору.

Однією з особливостей видання «Перстня Ганни Барвінок» 2014 року є післямова, у якій Володимир Поліщук, літературознавець, доктор філологічних наук, аналізує жанрові особливості, а також структурну специфіку роману. Там автор рецензії також осмислює й мотивацію Івана Корсика до написання чергового твору, яка базується на бажанні «сплатити борг історичній тематиці, перед якою літератори у великому боргу» [32,с.239]. Окрім аналізу «класичної фабули», побудованої за хронологічним принципом, дослідник також осмислює документальність та домисел у історико-біографічному романі: «Звісно, письменник, який пише твір про реальну історичну персону, до відомої міри скутий цілком конкретною біографією тієї персони, тому у виборі біографічних колізій і фактів, як мовиться, не розжешешся, тим паче, коли йдеться про людей, доволі широко знаних і таких, про яких уже немало написано» [33, с.241]. Хоча на думку

Володимира Поліщука автор історико-біографічного роману є дещо обмеженим у компіляції матеріалу на тему описуваної персоналії, яка є відомою для широкого кола читачів, він акцентує увагу на просторі художнього доповнення, який активно використовується у самому творі: *«Письменникові «лишаються» більше «варіації на теми психологічних інтерпретацій»*, звісно, якщо він – письменник – не бажає аж надто вільно фантазувати і дивувати цим публіку, особливо ту, яка більш-менш обізнана з *«історією питання»* [32, с.242]. Виголошені автором спостереження загального характеру, стосуючись роману, розлого описують творче завдання *«літературного діяча»* [32, с.239], історико-біографічного романіста ХХІ століття. Більшою мірою це стосується того доробку, який уособлює життєвий шлях відомих постатей, сучасний погляд на яких доповнює їх дискурс та відновлює його актуальність. Попри доступність біографічних відомостей проблема відтворення світогляду певного автора залишається одною з важливих для літератури оскільки цілісність образу залежить від рівня та характеру осягнення відомостей інтерпретатором, укладачем біографії.

Володимир Поліщук звертає увагу на конкретний вияв художнього домислу автора, який стосується того, як *«у романі Іван Корсак «бере сторону» Ганни Барвінок, і всі оті колізії – особисті, суспільні, творчі – осмислює розумом і серцем Кулішевої дружини, помітно психологізує і драматизує зображуване...»* [32, с.242]. Таким чином варто наголосити на тому, що візія автора життєвого шляху Ганни Барвінок – Олександрини Білозерської репрезентується цілісністю документального інтертексту як дотичного до зображення головної героїні, так і її чоловіка, а також художнього домислу в актуальних для цього полях для історико-біографічного жанру ХХІ століття.

Історико-біографічний роман є доволі специфічним синкретичним метажанровим утворенням, у розрізненні якого з іншими жанрами біографічного характеру основну роль відіграє рівень творчого опрацювання

автора. Тяжіючи ближче до наукового, фактичного базису, він має на меті відтворення життя певної відомої та значної для культури особистості, спираючись на факти її діяльності. Першорядність відтворення правдивої дійсності є відмінністю жанру історико-біографічного роману з художньою біографією, яка спрямовується насамперед на більш масового адресата і, в такий спосіб віддає пріоритети естетичним цінностям у порівнянні з фактажем.

РОЗДІЛ II.

ДОКУМЕНТИ ЕПОХИ ЯК ОСНОВА РОМАНУ ПРО ПОДРУЖЖЯ ОЛЕКСАНДРИ І ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІШІВ У РОМАНІ І. КОРСАКА

2.1 Листи – констатація подій у житті Олександри і Пантелеймона Кулішів

Серед всіх видів інтертекстем у романі домінуючими є листи. Іван Корсак спрямовує читача на перцепцію ґрунтовно відтвореної специфіки міжособистісної взаємодії тогочасної культурної спільноти. Листування використовується з метою передачі вірогідного у творі: як точне висвітлення значущих культурно-історичних, так і побутових реалій тогочасної дійсності. Подружжя Кулішів мало широке культурне коло знайомств, з яким І.Корсак знайомить читача за допомогою епістолярної спадщини.

Варто звернути увагу на те, що головною героїнею твору є Ганна Барвінок, але найбільше на його сторінках листування її чоловіка. В першу чергу це може пояснюватись дослідженістю її письменницької спадщини в значно меншій мірі у порівнянні з її чоловіком. Зазначалось Олесем Федоруком у зібранні листів Пантелеймона Куліша, що загальна епістолярна спадщина письменника складає 828 екземплярів, 525 з яких було опубліковано у 34 виданнях [60, с.7].

В свою чергу широке коло епістолярних зв'язків також відіграє свою роль у всебічному переомисленні особистості професійного перекладача та майстра слова, оцінці місця Олександри Білозерської у її становленні як «першорядної зірки української культури» [36, с.37].

2.1.1 Листування Пантелеймона Куліша

У листах Пантелеймона Олександровича розкриваються особливості їх подружніх стосунків з перспективи непростого за характером чоловіка. Зокрема, у роман включено листи з першими враженнями молодого чоловіка від своєї здібної дружини.

Серед них лист Пантелеймона Олександровича до свого знайомого – Чушкова з описом душевної вдачі молодої Олександри. В романі цей лист постає на тлі переживань головної героїні, пов'язаних із арештом у Варшаві Куліша, представника таємного Кирило-Мефодіївського братства, через короткий термін після їх одруження та квапливого відправлення чоловіка до Польщі. Братство виступало в тогочасній Україні як елітарне об'єднання вихідців Київського та Харківського університетів, метою яких у контексті діючих масових в Європі революцій було пропагування інтересів незалежності від імперських утисків. Серед активних членів товариства, окрім близького друга подружжя Тараса Григоровича, який висвітлював ідеологічний базис, був Пантелеймон Куліш. Однак його фізичний стан здоров'я [32,с.34] та клопотання Олександри [32, с.32, с.33] вплинули на спрощення вироку для молодого письменника. Замість заслання у Вологду тодішнім урядом російської імперії було прийнято рішення відправити його разом з дружиною до Тули.

Невідомий лист Пантелеймона Олександровича знайомому Чушкову висвітлює захоплені враження від особи Олександри: *«Да, я счастлив своею женою: такая украинка, что просто восхищение: Шевченко наизусть знает, а в истории заткнет за пояс любого студента; женщина разумная, твердая в намерениях, чувствительная к бедности человечества – одним словом достойная самой высокой степени в обществе»* [32, с.34].

Одним із засновників братства був також брат головної героїні Василь Білозерський. У Пантелеймона Олександровича та Василя Білозерського були дружні стосунки. Саме під час гостин у Білозерських молодий Куліш і познайомився зі своєю майбутньою дружиною. У творі лист розкриває естетичне відчуття головної героїні, на якому І. Корсак неодноразово акцентує. Письменник вписує у твір назви картин іменитих митців у її сприйнятті. Серед них виділено *«Поля Сезанна – досі пахнув у пам'яті «Букет квітів у голубій вазі. Але зовсім інше трапилось з нею, як побачила вперше роботи Клода Моне. – Що він витворює тільки!* [32, с.61]. У одному з листів до брата

Олександри Михайлівни Пантелеймон Куліш порівнює її оповідання «Вірна пара» та власний твір «Орися». У фрагменті з листа, що цитується в романі висвітлено ставлення Куліша до стилю Олександри: *«Хоть вона мені й родичка, а мушу Вам сказати, що наша кульгава й млява література нічого такого здорового не появила...»* [32, с.61]. Можемо прочитати, що чоловік схвально відгукується на точність висловів у творі своєї талановитої дружини.

Попри близькість Пантелеймона Олександровича з братом Олександри Михайлівни, згадуються складнощі у їх стосунках, причиною яких є *«характер колючий»* [32,с.99] головного героя. І. Корсак подає лист від Миколи Костомарова до Данила Мордовцева, в якому адресат констатує, що *«Ще минулого року вони не ладили. Тепер вже не бувають один в одного, і Куліш бере участь в «Основі», й дає її, Білозерський дає Куліша і вміщує його твори в «Основі... Сварить інколи жінка К»* [32, с.99]. Володимир Шенрок, який займався біографічним дослідженням життя Миколи Гоголя та Пантелеймона Куліша, зазначав про загальну спільність їх поглядів з ближчим колом знайомих, в яке входила дружина Пантелеймона Олександровича, етнограф Микола Костомаров, письменник-белетрист Данило Мордовцев та Василь Білозерський: *«1860 і 1861 рр. Костомаров жив з Кулішем спільними інтересами душа в душу. Разом проводячи ранок у Публичній Бібліотеці, вони любили також сходитися вечорами і становили невелике, але досить інтимне товариство із чотирьох-п'яти членів»* [35, с.196].

Лист Куліша про перебування на хуторі, що включено в роман, висвітлює ставлення поета до сумісного там життя з Олександрою попри всі складнощі побутового хуторянства. Він був спрямований Михайлу Лободовському, близькому другові подружжя, який з 1889 р. відвідував їх там, матеріально допомагав родині. В листі окреслюється оптимістичність погляду Пантелеймона Куліша на щоденні клопоти, яку загалом слід вважати не характерною як у його образі у романі, так і з біографічних даних: *«Працюючи то руками, то головою день у день, здались би ми иншому*

такими, що добрий вітер саме надимає їм парус. Так собі й живемо здорові та веселі на горі нашим ворогам, а тим, що за нас од шурі-бурі заступають, мов за нерушимий мур, на велику одраду. Бо є на світі таке, що ми, в своїй недолі здаємось вельми щасливими, та про се шкода й казати...» [32, с.123].

Один із листів Пантелеймона Куліша до Ганни Барвінок був присвячений значенню подружжя з Олександрою Михайлівною у його житті. У творі він подається в ситуації сварки, яка сталася в наслідок роздратованості Куліша критикою, що часто надходила в його бік. Одним із найбільших критиків творчості Пантелеймона був І. Я. Франко, рецензії якого також було включено в роман. В ній він критично розглядає пояснення Куліша щодо назви збірки «Хуторна поезія»: *«Книжку свою назвав я так, на ознаку того, що коли б не в однім городі, ні в однім селі не знайшлося уже живого зерна до засіву національної ниви, то рука божья знайде ще його в хуторах...» [32,с.208].* До цього цитуються слова І. Я. Франка: *«Д. Куліш, видно, без чуда і без руки божої не може собі подумати оновлення і розбудження українського народу...».* Він також був одним із перших, хто відкрито критикував його з Іваном Пулюєм переклад Біблії: *«не вмів ніколи знайти границі між народною і церковною мовою» [32, с.208].*

В наслідок сварки чоловік покинув домівку з упевненістю, що то *«назавжди» [32, с.224].* У цій ситуації лист подано як елемент спогадів головної героїні. Власне в художньому світі твору він викарбовує в образі одного з головних героїв ознаку сакральності в ставленні до зв'язку у подружжі : *«Я нашел наши венчальные свечи и возьму их с собою. Священный памятник! Я не желал бы оставить его в чьих бы то ни было руках после моей смерти; оскорбительна и сама мысль об этом. Я нашел твою лелю сегодня – и вовсе неожиданно! О Саши! Да будет благословен день нашего знакомства! Много горя испытал я от своего собственного и твоего неразумия, но все же душа моя удовлетворена сознанием, что меня любила и любит такая благородная, такая прекрасная женщина! Боже, избавь нас на будущее время от взаимных огорчений. Возьму с собою и твою лелю. Сердце*

мое благовеет перед этим памятником любви твоей. Но когда я нашел твои волосы, я испытал чувство, которому нет названия. Оно делается тебе понятным, когда я скажу, что я радовался возможности видеть тебя и говорить с тобою. Почти с обожанием взял я их, и сделаю с них часть подушечки, которую вожу с собою. Я не суеверен, но между этими волосами и мною чудится живая связь, как будто ты оставила в них часть своей жизни...» [32, с.224].

В одному із вмонтованих у сюжет листів Пантелеймона Куліша Ганні Барвінок передаються спроби чоловіка підбадьорити свою дружину. Поки він роз'їжджав по справах, вона поралася на хуторі самотужки, через що їх стосунки ставали «вже крихкуватим льодом» [32, с.41]. У творі цей лист включено у момент чоловікового повернення додому в якості репрезентата співчуття до чоловіка, змученого працею та душевною самотністю. За допомогою цього листа підноситься відчуття потреби персонажа у його дружині. У листі адресант запитує : «Чому ти мені не пишеш? Пора тобі одужати від свого суму й хандри. Ну, розвеселися ж, досить тужити Бог-зна про що. Ти бачиш – я лишаюсь колишнім – відданий, незмінний, який не має нікого й нічого дорожчого за тебе у світі. Для мирного прекрасного життя лиш бракує твого спокою. Хай же поверне нам його Господь хоч за ті страждання, які ми витерпіли і перенесли...» [32, с.234]. Роздуми про кохання у листі включено у спогади Ганни щодо Кулішевої закоханості одночасно в двох жінок, наразі, Глібову Параску. Дана інтертекстема репрезентує розкаяння, але одночасного відчуття безнадійності у своїй самотності. Наголошується в романі: «він кохав немов в одночассі двох»: «...Боже мой! Ничего нет прекраснее любви, и как я счастлив, что люблю все так же, как и в юности! Саша, пойми меня, прости меня, пощади мои душевные немощи, мою неровность характера: в основе его всегда лежало благородство, но сердце мое не может переносить, по-видимому, пустых огорчений. Да просветит тебя Господь в твоих сомнениях и недоразумениях! Люби меня с верою; не создавай себе ничего, что противоречит моим словам

и делам относительно тебя. Ты можешь быть счастьем и несчастьем моей жизни. Одна минута твоих упреков или жалоб – и я самый жалкий, самый несчастный, растерзанный до глубины сердца человек. Пойми, что это значит. Но, во всяком случае, умоляю тебя простить мне все мои недостатки нравственные и все, чем я оскорбил тебя. Целую тебя как невесту, как любовницу, всем для меня пожертвовавшую...» [32, с.225].

Окремо від того серед особистих листів постає епістолярій Пантелеймона Олександровича, спрямований і до інших жінок. І. Корсаком включено чимала кількість листів не тільки з метою творення історичної реальності, але й як важливий характеротворчий елемент, який детально розкриває специфіку внутрішнього переживання.

В одному з листів Пантелеймона Олександровича Ганні Барвінок головний герой розповідає про своє життя у роз'їздах влітку 1856 року. В ньому розкривалась його риса переживання за бідність народу, яка також виокремлювалась у вже згаданому листі про свою дружину, носія народного світогляду. Детальніше у матеріалах про гостювання серед заможної верхівки 1856 року згадується про перебування Пантелеймона Куліша серед культурної верхівки: «Обертаючись у великопанському товаристві, Куліш, коли й не міг не зупинити уваги своєї на проблемі взаємин села і панського двору <...> розв'язує в листах р. 1856-го по лінії уподобань «живописных мелочей сельских жилищ», за прикладом: «Все дети знают Маню и обходится с нею, как с родственницею, а не как с барышнею» [61, с.74]. Оксана Кравченко у своїй монографії, присвяченій просвітницькій діяльності Пантелеймона Куліша, зазначала про «звичайний для П. Куліша <...> маршрут мандрівки»: «через Москву й Тулу спочатку до Мик. Дан. Білозерського в х. Миколаїв (3-го серпня), а потім у Мотронівку. З Мотронівки, де прожив декілька днів, він поїхав у Линовицю, щоб одвідати там графа Сергія Де-Бальмена, який тоді малював ілюстрації до «Орисі». Від Де-Бальмена він поїхав до В. Тарновського й Г. Галагана, потім на Лубенщину, на хутір Заріг, а звідтіля через Черкаси, одвідавши на

Чигиринщині М. Грабовського, через Київ повернувся назад до Петербурга» [34,с.127]. В романі лист використано у контексті роз'їздів з метою підготовки його «Записок о Гоголе», також малювання графом ілюстрацій до Кулішевої «Ориси». Про зв'язок ранньої творчості Пантелеймона та творчості Гоголя, певних впливів на світогляд зазначав Іван Романченко, знавець біографії діяча: «На всіх цих творах Куліша лежить певний відбиток захоплення творами Гоголя <...> Не можна сказати, що перші творчі кроки Куліша знайшли в критиці прихильну оцінку.» [60, с.7] . Поза судженнями головного героя про народ, І. Корсак в творі акцентує увагу на появі іншої особи, з якою Пантелеймон Куліш проводив час у селі Линовиці. Про неї зазначено у цьому листі 14 січня 1856 року Пантелеймона Олександровича до своєї дружини: *«Тепер, моя кохана Сашуню, поведу річ про своє життя дальше. Життя моє циганське: вештаюся по селах та й годі... Я весь день прогуляв. Ранком ходили з панночкою до церкви, щоб подивитися на линовицький народ. Мізерний народ! Усюди по Україні переводиться нінащо. А був би народ гарний, коли б доля йому лучча... А все таки сонце сідало у Линовиці, немов у раю, у воді дерево грало, наче шовки та саети; гуси кричать і плетуть серед ставу; тихо – як у Бога на небі; а сонце нас позолотило і кожне з нас здалось серед зеленої садовини, мов на картині. Аж ось і ніч зі своїм мороком, зі своїм невідомим шелестом, із зорями на небі, з дівочими піснями по селу...»* [32, с.42,43]. (див. додаток В)

У дослідженні позашлюбних романів Пантелеймона Куліша Євген Нахлік окреслює початок сімейних проблем подружжя: «розходячись, то сходячись із дружиною, Куліш рівночасно кинувся шукати розради у спілкуванні з іншими жінками, у любовних мандрах» [67, с.98]. Дослідник таким чином пояснює перше захоплення чоловіка Олександри Білозерської: «Своєрідним прологом до його позашлюбних романів стало невинне захоплення 16-річною панночкою Манею де Бальмен, яку він уперше побачив 8 серпня 1856 р. в помісному мастку де Бальменів у Линовиці» [32, с. 98].

За допомогою іншого листа головного героя до дружини про візит до графа С. де-Бальмена І. Корсак характеризує особистий погляд Пантелеймога Олександровича на Маню де-Бельмен, дочку графа Сергія де-Бельмена, яка викладала йому подробиці про поселення у Линовницях Чернігівської області. Як зазначає В. Петров у матеріалах до біографії Пантелеймона Олександровича: «Головну увагу Куліш віддає в своїх листах з України не соціальним темам, а особистим почуванням, вражінням од природи, приємності спочинку. Найбільше подобалося Кулішеві перебування у Де-Бальменів, в Линовиці, де він і прожив більшу частину своїх «канікул.» [61, с.81].

В поданому в романі листі Пантелеймона Олександровича дружині з того ж періоду літнього серпневого відпочинку 1856 року можна спостерігати вже більш емоційний опис Мані де-Бельмен, яка знайомила головного героя з особливостями місцевого життя: *«Чудная девушка! Ни тени в ней аристократизма, и при этом все сгармонировано между природой и воспитанием. Иному она показалась совершенно невоспитанною девушкою; но чтобы невоспитанная девушка вела себя так совершенно естественно, так просто и мило, надобно быть с нею долго знакомым, надобно было приучить ее к себе. У Мани взгляд на человека установлен воспитанием: она очень хорошо понимает себя и другого, и потому ей привыкать к гостю не нужно... Мне было приятно найти в селе сельскую барышню в лучшем значении слова. Она не бережется солнца и почти не носит перчаток. От этого руки у нее так загорели, как ни в одной городской женщины».* [32, с.43]

Лист Пантелеймона Куліша Олесі Милорадовичівні вміщено у момент твору, коли чоловік повідомив Олександрі про свою «одинокість» [32, с.44] й дружина намагалася зрозуміти її причини, оскільки відчувала, що добробут сім'ї був порушений.

Євген Нахлік виокремлює цей період як початок менш поверхових, серйозніших зацікавлень Пантелеймона Олександровича іншими жінками:

«За невинним на позір прологом настала черга любовних романів, що їх Куліш зав'язав то з панночкою Лесею Милорадовичівною (серпень 1856 р. - листопад 1860 р.), то з Марком Вовчком (січень - травень 1859 р.), то з іншою панночкою Ганною фон Рентель (травень 1860 р. – лютий 1862 р.), то з Параскою Глібовою (дружиною Леоніда Глібова, травень 1860 р. – квітень 1862 р.). І. Корсак, відтворюючи дійсний життєвий шлях письменника, відповідно згадує про це в романі.

Окремої уваги заслуговує зауваження літературознавця про те, що «ці романи протікали переважно в епістолярній формі» [32, с.104]. Тому й письменник висвітлює характер стосунків головного героя з жінками завдяки їх листуванню.

І. Корсак підкреслює розмисли Куліша щодо причин пошуку душевного спокою в листі до Олесі Милорадовичівни у січні 1858 року: *«..На сам Різдво сиджу я собі у світлиці, посеред німого товариства – книжок, аж тут подають мені Ваш любий лист, кохана сестро Олександро Григорівно. Чудний сей лист, скажу Вам так, як чує моє серце, як мій розум розуміє. А Ви – чи будете на мене сердитися, чи що, не впиню свого слова. Треба ж Вам колись довідатися, що в мене в душі діється! Нащо ж ми з Вами й побратались, коли не розмовлять так, як на самоті розмовляють? Стоїть у Вашому листі одне словце, котре мені Ваше серце більш відкриває, ніж усі любії речі, которими Ви своє писання, як квітками, всипали. «А все через поганую ліність!» От що Ви написали. Ви не знаєте, що я один на світі. Ви не зрозуміли, що моя душа жадає, як насущної пищі, дружнього погляду. Де Вам се все знати? Така моя доля, що я живу з людьми на віру, мене ніхто не розуміє, яко чоловіка, і я од тих завжди далеко, з ким хотів би бути близько. Тим Ви й байдуже про те, що я жду не дождусь Вашого слова. А коли б Ви знали, як мені хочеться з Вами розговоритися, як брат із сестрою! Та видно сього ніколи не буде... Так і вік ізвікуєш на тому... Скажу Вам, що всю жизнь свою шукаю дружньої душі – і не знайшов її ні в кому. Здалось мені, як я Вас побачив і почув Ваш голос, що от воно, те святе*

добро, котре чоловік на землі знайшовши, нічого більш не возжадає... Усю жизнь живу з людьми на віру; так на віру і жизнь скоротаю...» [32, с.45]. (див. повний текст листа в додатку А).

Черговою епістолярною інтертекстемою Пантелеймона Куліша до цієї дівчини підкріплюється ідея в романі, що причина душевних пошуків головного героя також пов'язана з критикою його творчості та довгим її невизнанням: *«Нас послано тільки пророкувати воскресеніє мертвих і будить сонних. Се наше діло; а ви, наші землячки, рожеві квітки наші, темнотою прив'ялені, вмивайтесь Божою росою, бо настав благодатний ранок, і процвітайте пишною душевною красою, во славу Господню і радість людям... Слухайте ж і не занедбайте сього мого слова. Пройду я, може, по землі марою і покинувши ненадовго слід свій; може, утвори моєї необачної юности не набагато дадуть користи землякам моїм. Може! А що ж, моя сестро, коли справді Господня рука простерта надо мною? Що, коли воля Всемогущого дасть не чоловічу силу речам моїм? Що, коли мої великі муки сердечні, мої помисли, нікому не висповіданії оберне дух Господень на велике, не гинуще для потомства діло?» [32, с.46]. Автор роману зазначає про можливі приховані мотиви листа, про те, що *«смоложать тебе (Пантелеймона Олександровича) перед душами непорочними помалюватися» [32,с.46].**

Інший лист Пантелеймона Куліша Олесі Милорадовичівні із зізнанням у коханні в романі подається для осмислення природи його почуттів. Як зазначає у монографії Євген Нахлік, він шукав жінку, *«яка повністю задовольняла б його в душевному, духовому <...> плані» [57, с.104]* . Тому герой напише Олександрі Милорадовичівні 22 лютого 1859 року: *«Я Вас люблю, люблю за те, що в Вас молоде серце, що в Вас весна на душі, люблю так, як поети люблять річку в красних берегах, у садах, у тихих прохолодних левадах. Кому ж і любити гарну дівчину, панну між паннами, як не нашому брату?.. Ваш голос тривожить мою душу!.. Жажду Вас бачить і чуть!» [32, с.127]. (див. повний текст листа в додатку Б)*

В черговому епістолярному інтертексті роману підкріплюється думка І. Корсака, що сутність його кохання однакова для кожної жінки, з якими листувався та бачився П. Куліш. Як зазначається в романі: *«він дійсно любить багатьох, і, зізнався, що любить щоразу потроху. Предмет його почуттів був кожного разу інший»* [32, с.127]. У листі репрезентується предмет кохання - певний репрезентатив ідеалу, що кожного разу відмінний. Пантелеймон Куліш листувався з Параскою Глібовою, дружиною Леоніда Глібова з травня 1860 року по квітень 1862 року : *«Як грубо Ви розумієте мене, коли могли написати слова «но ваше велике самолюбство»... Я гадав, що жіночий розум ясніший від чоловічого через причетність жіночого серця. І тут помилився. Ви питаєте: кого я люблю? Та кого ж мені любити, скажіть? Я вже писав, що люблю свій ідеал істини, добра й краси і тому, що всього цього є потроху в людях, то я й люблю потроху багатьох, особливо тих, кого менше знаю...»* [32, с.329,330]. Ставлення Куліша до Леоніда Глібова загалом було неоднозначним, хоча Є. Нахлік зазначав у аналізі світогляду Пантелеймона Олександровича: *«Власні реальні погляди на більшість наддніпрянських письменників нової української літератури Куліш виклав у листах до Ол. Барвінського <..> Леонід Глібов – «зовсім поет своєю чистою душею і високою думкою»* [58, с.330].

Михайло Назаренко у своїй статті про чоловіка Параски Глібової зазначає, що *«Глібов міг йому пробачити багато чого (в тому числі роман із Параскою Глібовою <...> , але те, що здавалося зрадою України, – зовсім інша справа»*. Казав він про працю письменника *«Истории воссоединения Руси»* [55].

У контекст згадок Олександри Михайлівни про листи чоловіка щодо незмінності його почуттів включено один з листів дружині Леоніда Глібова. І. Корсак використовує інтертекст з викривальною метою, підкріплюючи внутрішнє мовлення головної героїні твору: *«Знаючи бездоганне джентельменство Леоніда Глібова, що ніколи не стане читати не своїх листів, передавав ти, чоловіче, через нього любовні писульки його жінці.»*

І. Корсак зазначає: «доки слуга, не заставши Параски, вручив чоловікові незапечатану в конверт записку» [32, с.234]. Наступний лист Пантелеймона Куліша до дружини Леоніда Глібова свідчить про романтичні наміри письменника: «...Тут то я убедился, как нежно и глубоко я Вас люблю. Если и никогда мы больше не свидимся после нашей разлуки, я всегда буду любить Вас и с благодарностью вспоминать грустные и вместе восхитительные часы, проведенные с Вами наедине. Если желаете ехать сегодня со мной в сад около одиннадцати часов, то отвечайте посланному только – хорошо; а если не хотите, то оторвите лоскуток от этого письма и напишите, в котором часу приехать посидеть к Вам перед обедом, который будет у Милорадовича. Я не хочу озабочивать Вас длинным ответом. Я знаю, что Вы меня любите больше, чем может выразить записка. Весь Ваш П. К.» [32,с.234].

На роман з Параскою Глібовою, що проіснував з травня 1860 року по квітень 1862 року Євген Нахлік звернув окрему увагу: «зайшов найдалше й був у Куліша найуспішніший з усіх» [57, с.179]. Для характеристики стосунків з її чоловіком І. Корсак до роману включив лист Леоніда Глібова до письменника, який в той час перебував у Варшаві, з проханням допомогти з роботою, оскільки після обшуку його позбавили посади гімназистського вчителя (див. розділ 2.3): «Ціль моя стосовно Вас наближалася до мене з кожним півріччям, з кожним місяцем. Коли ж вона стала майже досяжною, все розладналося»... [32, с.68]. Автор роману окремо підкреслює відсутність бажання головного героя допомогти: «тільки як вже його самого увільнили, то надіслав коротку відповідь» [32, с.68]. Варто звернути окрему увагу на специфіку оціночної характеристики образу І. Корсаком навіть поза співставленням з Пантелеймоном Кулішем і його роману з Параскою Глібовою: «<...> як перешуміло, дозволили було працювати в статуправлінні, щоправда там платні не передбачалося, хіба щось здобути можна хабарництвом – то, звісно, не для Леоніда Івановича з його кодексом честі <...> Навіть репетитором не вдалося знайти заробітку, бо вже усталися

тутешня міщанська думка: як він може чужих дітей виховувати, як не може дати ладу своїй жінці...» [32, с.68].

Серед переліку романів Пантелеймона Олександровича, сутність яких І.Корсак намагався розкрити у творі, було згадано й більш стрімкий та непомітний із Горпиною Іванівною Ніколаєвою, лист Куліша до якої також подано у романі. Біографісту Тараса Шевченка Михайлу Чалому було відомо про цей роман і у своєму листі окреслить йому детальніше у листі 1860 року те, яким чином все закінчувалось: *«Наш славный критик и беллетрист П. А. Кулиш прожил в Киеве недели две, упиваясь так называемым обожанием одной хорошенькой институтки, которой он едва было не повредил в мнении её жениха Долинского (Дилинського – А. З.). Всё, однако ж, кончилось, как следует – свадьбою. Впрочем, это между нами: жене ни гугу!» [26,с.1].* У творі І. Корсак гіперболізує непереборний потяг до кохання головного героя завдяки прийому паралелізму: *«Київські каштани вже відцвіли і осипалися <...> а почуття Пантелеймона Олександровича саме розкривалися пишиним бутонем.» [32, с.65].* Лист Пантелеймона Куліша його близькому другові Данилу Каменецькому 28 березня 1860 року залучається до роману до задля характеристики нового почуття закоханості головного героя: *«Мне весело в Кисве, как и в Чернигове. Передо мною совершаются такие чудеса, между прочим, что только человек, перегоревший, как я, в огне страстей, и притом человек честный, может не увлечься до глупостей, ведущих за собой напрасные сожаления. Я, однако ж, изумляюсь: какие бывают в жизни явления! Каких прекрасных тайн полна движущаяся перед нами прозаически жизнь! Какой великий поэт – сердце человеческое!.. Но довольно: все равно Вы ничего из этого не поймёте. А рассказывать всё – был бы труд не по силам и, может быть, – напрасный труд» [32, с.65].*

Цю чергову пригоду Пантелеймона Олександровича в романі випадково розкрив знайомий кулішівського сімейства, біограф Тараса Шевченка – Михайло Чалий, чому І. Корсак, характеризуючи «нове захоплення» [32,с.66], приділяє у розділі дванадцять окрему увагу. Знайомий

Пантелеймона Куліша мав побачитися з ним у готелі «Європейський». Коридорний при вході до кімнати головного героя в готелі його зупинив: «*Барина вдома нема!*» [32, с.66], однак по дорозі на вихід Михайло Чалий побачив «вродливе дівчисько» [32, с.66], яке спрямовувалось саме туди.

Один із найвідоміших романів письменника з Марією Вілінською, що проіснував з січня по травень 1859 року, також репрезентовано в романі за допомогою листів. У своєму дослідженні позашлюбних романів у житті Пантелеймона Куліша Євген Нахлік пояснював його важливість серед інших для культурного діяча: «Його обраниця мала бути гідною його кохання, відповідати історичній місії, що їй випала. <...> Тим-то Куліш так шалено захопився Марком Вовчком - молода чарівна жінка й письменниця, вона якнайкраще підходила до цієї ролі [57, с.107].

У листі січня 1859 року Пантелеймон Куліш прощався з Олесею Милорадовичівною, адже тепер його серце належало Марії Вілінській: «*Киньте мене. Не пишіть мені. Тепер Марко Вовчок коло мене. Він мені сизим голубом гуде і соловейком співає, він мене з великої туги визволяє. Він мене на світі задержує...*» [32, с.130].

У творі виринає один із тогочасних листів Пантелеймона Куліша, де адресатом була сама Марія Вілінська. Його можна побачити у діалозі-сповіді Марка Вовчка Ганні Барвінок. Пантелеймон Куліш, відчуваючи невзаємність почуттів, зазначав: «*Ви справді любите мене в малій мірі. Схилити Вас на щось для Вас корисне я не сподіваюся більше, а захопити Вас на те, що власне мені потрібне, не можу та й не хочу. Даючи надто багато, я не хочу одержати надто мало. В Вашій душі холод, що ледве допускає й ту близькість між нами, що існує. Досить мені катуватись божевільним захопленням до жінки, нездатної любити палко... Слава Богу, я відчуваю якийсь гордовитий спокій, усвідомлюючи себе вартим іншого кохання, палкішого, самозаперечнішого»... [32, с.189,190].*

Через постать Марії Вілінської у Пантелеймона Куліша з'являлись суїцидальні думки. У романі було включено уривок з листа близькому

друзі Данилові Каменецькому 30 квітня 1859 року, в якому чоловік передає йому розпорядження про передачу прав на типографію та матеріальне забезпечення дружини: *«Духовная моя в письменном столе между другими документами. Когда получите известие о моей смерти (а я распоряжусь, чтобы полиция уведомила формально), то Александра Михайловна тотчас должна вступить во владение типографией, а вас прошу быть ее поверенным и постараться свести концы таким образом, чтобы имя мое не было посрамлено... Надеюсь, что по моей смерти Кожанчиков или кто другой заплатит что нибудь за мои сочинения. Это обеспечит сколько Александру Михайловну»* [32, с.151].

В іншому епізоді автор опосередковано характеризує Марію Вілінську як одного з важливих другорядних персонажів. Літературне оточення подружжя Кулішів за сюжетом приїхали на збори, присвячені відкриттю пам'ятника І. Котляревському, як зазначено: *«на небувалий з'їзд зібралося чи не все свідоме національне товариство»* [32, с.165]. У контексті письменства було згадано Марко Вовчок: *«Шкода лишень, що дружину свою, славного Опанаса Марковича, вона так жорстоко відчалила»* [32, с.166]. Як відомо з біографії Опанаса Васильовича Марковича, українського фольклориста та композитора, незадовго до смерті її чоловіка вони розлучилися. Коли в романі йде мова про зустріч письменників з нагоди ювілею І.Котляревського Олександра Михайлівна згадує про лист Олександра Русова (українського науковця-етнографа, що також збирав біографічні данні про Шевченка) 1874 року адресований Марку Вовчку з проханням допомоги: *«Горе мене бере люте, як подумаю, що жив чоловік, наробив пером стільки, що хоч на цілі століття буде людям учитися що, а про його тільки гомонять дома, а ніхто не хоче написати на пам'ять потомкам хоч скільки-небудь слів. Ви же дочка його по таланту, по усиновленію, по жизні: не полінуйтеся же потратити кілька часу на те, щоб сісти та написати про нього та й других підбити на те ж. Та й мене, як той гвинт, що завести хоче машину, не забудьте своєю відповіддю, бо я тут просто помру од того, що про Шевченка наче й*

пам'ять стратили. Ніхто не гавкне, не лайне. Неначе й не було його...»

Автор роману окремо пояснює: *«Так і не відписав тоді Русову Марко Вовчок»* [32, с.168].

Вартою розгляду є епістолярна характеристика філософічності образу головного героя роману – Пантелеймона Куліша. Використовуючи епістолярні інтертексти, І. Корсак створює світогляд персонажу твору, трактуючи їх в певній сюжетній площині.

Включено у твір лист Пантелеймона Куліша Володимирові Шенроку, біографу письменника, з яким він у свій час активно листувався. У листі 21 травня 1896 року про подорож з Олександром до Європи зимою 1878-1879 років, під час якої вони зустрілись із Жаном Ернестом Ренаном, французьким істориком релігії. Одним із найбільших внесків Пантелеймона Куліша вважається його переклад Біблії разом з Іваном Пулюєм, а після смерті письменника й Іваном Нечуєм-Левицьким. Світогляд перекладача у цьому ракурсі висвітлювався ним у згаданій брошурі *«Ответ «Бояну» – Стебельському...»*, де він наголошував на тому, що *«Христово учение любви мира в святотатственных руках обращалось на угнетение, даже на истребление ближних»* [56, с.491].

І. Корсак висвітлює в романі лист 21 травня 1898 року, який засвідчує відвідини Пантелеймоном Олександровичем, перекладачем Біблії християнського, релігієзнавця Жана Ернеста Ренана у 1878-1879 рр. : *«Любезнейшего Ренана мы с Александрой Михайловной видели и слышали на кафедре в Париже»* [32, с.100]. Автор роману домислює у сюжеті спогади подружжя про відвідини перекладача і його дружини Парижу та розмови з Ренаном, який на прикладі Ісуса виголошував думку на тему значущості окремих постатей для творення історії. Зокрема образ теософа у творі акцентує на превалюванні індивідуального над колективним внеском. Головний герой відчуває незгоду із теософом, що засвідчується оповідачем: *«заперечити зараз почуте, бо в «Истории воссоединения Руси» він твердив децю інше»* [32, с.101]. І. Корсак цитує текст твору, де Пантелеймон Олександрович

демонструє в *«Истории воссоединения Руси»* власне бачення питання: *«Кожний з нас усвідомлює у власній індивідуальності підпорядкованість незліченним впливам, і тому не варто дивитися на історію, як збірку біографій. За кожною фігурою, що з'явилася на передньому плані неодмінно приховуються цілі натовпи фігур, котрі зробили справу перш, ніж вона здійснила перед нами представництво своє»* [32, с.101]. Можемо прочитати, що воно є протилежним до такого Жана Ернеста Ренана. За допомогою протиставлення автор роману наголошує на складності формування світогляду головного героя, за що діяча культури часто критикували.

Порушуючи питання хуторянського життя, погляди на яке змінювалися у Пантелеймона Олександровича, І. Корсак зазначає: *«Инколи Куліш у листах сам себе немов підохочував»*. Для обґрунтування свого мислення автор роману включає репрезентативний лист, у якому Пантелеймон Куліш розповів про свій побут: *«Иногда я работаю по целым дням топором, пилюю, заступом, Сашуня увещевает меня не трудиться замного; но без труда мне не живетя на свете. Присяду писать – и пишу целый день без отдыха. А потом с каким апетитом ем, так чудо!»* [32, с.123].

Про погляд письменника на хуторянське життя зазначалось Юрієм Шевельовим у вступній статті до твору Віктора Домонтовича *«Романи Куліша»*: *«Необхідно, – казав Куліш, – повертатись іноді до первісної дикости. Романтик, прихильник Руссо й проповідник руссоїстичної доктрини, Куліш проголошував необхідність повороту до «початків», до «джерел», до «первісности». <...> Куліш казав про потребу для поета тікати до природи, і ці втечі з містав самоту природнього життя були для нього втечами в хутірське життя»* [88, с.7].

Романіст подає черговий лист персонажа на хуторянську тематику у контексті зміни поглядів Куліша. Він фіксує відхід *«рожевої романтичної ідилії»* [32, с.124] зі світоглядного поля Пантелеймона Олександровича зі збігом літ: *«Для успіху української ідеї є шкідливим відчуження наших громадян від добре освіченого українського товариства в містах і навіть товариства з*

належною освітою антиукраїнського... Хто випробував на собі, як можуть приспати розумову діяльність людини дрібні клопоти господарські, вкупі з фізичною втомою, той легко зрозуміє, що станеться через десяток літ з найбільш розвинутої людини, яка приречла себе на життя орача. Хто пробував жити відлюдком, далеченько від центрів освіти, хай навіть оточений будучи книгами найпотрібнішими та не позбавлений спілкування з людом розвинутим, той неминуче відчує в собі упадок енергії та охолодження до загальнонаціональних інтересів» [32, с.124].

Над причинами змін у поглядах головного героя мислить автор роману: *«мозолі на руках і квол ялова думка по важкій праці розвіювали народницькі марення, що інтелігент має жити життям простолюдина та трудитись фізично з ним нарівні»*. Це контрастує із відтвореним в романі потягом до спокійного хутірного життя, яке також асоціюється у головного героя з дружиною: *«Він залюбки доглядав ті широкогіллясті липи, що сповнювали у пору літню запаморочливими пахощами всю околицю – думалося інколи, під настрій умиротворений, як добре буде йому з дружиною лягти тут на вічний спокій»*. У листі до хуторян в журналі основа сам письменник відповідав на запит дізнатись про його чесний рід та хуторянське життя. [32, с.1]. Там діяч зауважував про цінність такого досвіду: *«горби степові навкруги хутора Белебня здались міні раємъ. Не знавъ я що се за добро, поки не бачивъ степу и моря. Тамъ свої дива, а тутъ свої, а не знавши світу широкого Божого, не визнаешъ чого що стоїть»* [39, с.58].

Отже, Іван Корсак у творі наголошує на тому, що хутір у сприйнятті Пантелеймона Куліша був місцем для відпочинку, до якого він час від часу повертався, оскільки відповідне життя допомагало діячеві заспокоїтись.

Листи в романі окреслюють образ Пантелеймона Куліша через спілкування з відомими представниками культурної спільноти письменників, істориків, фольклористів XIX століття, а також письменниками та перекладачами із літературного кола подружжя.

Образ-характер Пантелеймона Олександровича у романі наділений рисою на позначення усвідомлення значущості власної праці в історії України та українофільства. Цю ідею І. Корсак метафоризував притчною про лева та левенятка, зпівставляючи значущість постатей Пантелеймона Куліша та Тараса Шевченка в культурі: *«пантелеймон був левом: справжнісіньким»* [32, с. 90].

Відносинам між Пантелеймоном Олександровичем – головним героєм та Тарасом Григоровичем – другорядним приділено у творі значну увагу. У контексті метафоричної притчі про лева-Куліша відбувається співставлення з іншим *«левом»* [32, с.91] – Тарасом Григоровичем, що допомагає у зображенні характеру головного героя.

І. Корсак акцентує на тому, що Пантелеймон Олександрович називав *«музу»* Тараса Шевченка *«п'яною»* [32, с.93], відображаючи загальну тенденцію до осуду його за *«заздрість»* до загального визнання автора кобзаря, перекладача, поета, письменника. Однак автор роману чітко визначає відношення перекладача та письменника до свого близького друга у романі: *«нехай собі десь за рогом лукаві вуста перешіптуються, що Куліш просто заздрить музі Шевченка <...> Але він, один з тих небагатьох, хто гроші слав Тарасові в час його солдатчини»* [32,с.93]. Таким чином автор роману відображає справжнє ставлення головного героя до близького друга.

На підтвердження взаємоповаги подаються уривки листів від Пантелеймона Куліша до Тараса Шевченка: *«Ви вихваляєте Головатого – особу не дуже важну і маловідому народові та історикам».* [32, с.94]

З метою підкреслити *«вагу слів»* головного героя для друга він подасть уривок його листа 20 січня 1858 року, який в свою чергу, також висвітлює культурно-політичну позицію головного героя щодо обережності у співпраці: *«Не хапайся, братику, друкувати московських повістей. Ні грошей, ні слави за них не добудеш. Адже ж і Данте і Петрарка думали, що прославляться латинськими своїми книгами. Отак тебе морочить ся москальщина. Цур їй! Лучче нічого не роби, так собі сиди да читай, а ми тебе хлібом прогонуємо,*

аби твоє здоров'є! Ось, може, перепечатаємо твої перші стихи, то за те буде й слава й гроші...» [32, с.95] (див. повний текст листа в додатку Е).

Взаємовідносини також описував Борис Грінченко у своєму біографічному нарисі «П. А. Кулиш» : «Шевченку не нравилась «аристократичность» Кулиша, а последний не совсем мирился с проявлением сильного «козацько-бурлацького» демократизма поета» [86, с.7].

І. Корсак наголошує на тому, що непростому характері головного героя: *«Куліш, навіть людям близьким не боявся казати правду»* [32, с.181]. У листі від 27 червня 1846 року Пантелеймона Куліша близькому другові Миколі Костомарову, тогочасні погляди якого на українську культуру не відзначалися однозначністю, головний герой захищав українську словесність на прикладі переспівів Давидових псалмів Тарасом Григоровичем: *«Вы говорите, что можно писать на этом языке только мужицкие повести. Но у Вас перед глазами Шевченко, который выражает на этом языке и псалмы Давида, и чувства, достойные самого высшего общества»...* [32, с.181]. (див. повний текст листа в додатку Е)

В іншому листі адресанта Миколі Івановичу Костомарову 11 вересня 1846 року власне відображається усвідомлення головного героя у критичності його сприйняття непростих для усвідомлення тверджень: *«Меня не смущают такие выводы, как, напр., следующий: «Горькая, ничтожная судьба Украины просходит от ничтожества души народа». Меня не смутит эта бойкая, подобная пущенному сильною рукою кацапа булыжнику, фраза, потому что я в груди своей ношу эту народную душу и знаю, что она не ничтожна; но многих может сбить ваша фраза с толку, а других заставит опустить руки; у нас же и без того делателей мало...»* [32, с.181].

Варто зазначити, що Микола Костомаров належав до фігур скоріше слов'янофільського, ніж українофільського світогляду. В цьому ж листі, частину якого включено у твір, герой писав історику: *«Я знаю, что вы плените сердца и души своих слушателей лекциями о малороссийской*

истории, но, ради бога, взвешивайте хорошо ваши заключения. Не все то можно безвредно для них сказать, что пишете вы ко мне.» [27, с.264,265]
(див. повний текст листа в додатку Г)

У листі головного героя до Михайла Юзефовича 2 грудня 1856 року відображено його визнання ваги власної культурної діяльності: *«Що робити, коли земляки забули читати по-своєму? Уже коли я їх не навчу, то не научить і лисий дідько»* [32, с.99].

Приділяючи увагу переважній відсутності чоловіка з дружиною, через що погіршуються їх стосунки, акцентується увага читача на справах у роз'їздах письменника. Зокрема, клопотах з виданням «Записок о Южной Руси» та книгу про Гоголя. І. Корсак подає наступний лист Пантелеймона Куліша до представника родини Аксакових – Сергія Аксакова, який висвітлює бажання головного героя до просвітницької діяльності: *«Записки о Южной Руси»* друкую з насолодою не тому, що в них моя праця, а тому, що передаю світові пам'ятки духу народного, яким у моїх очах ціни не складено» [32, с.42] .

У творі включено значну кількість інтертекстем, що висвітлюють відомості про родину Аксакових, окремі представники якого допомагали йому у творчій діяльності. Письменник був їх близьким другом та часто з ними контактував, зокрема й у епістолярній формі. Микола Гудзій у дослідженні невиданої епістолярної спадщини головного героя зазначає про їх знайомство: *«П. О. Куліш познайомився з родиною Аксакових в зв'язку з його роботою над Гоголем. У С. Т. Аксакова зберігалось багато листів до нього Гоголя, і в його пам'яті ще живі були зустрічі з своїм другом. Ці листи і спогади С. Т. Аксакова були необхідним матеріалом для роботи Куліша»* [15, с.56] .

І. Корсак наголошує на своєрідності еволюції культурних поглядів Пантелеймона Куліша, а також включає у твір документальні свідчення, серед яких чільне місце займає епістолярій, в якому розкривається їх спільність. Серед них є й російський письменник Сергій Тимофійович. Аксаков, який також цікавився українською культурою. Микола Гудзій звертає увагу на

початок товариських відносин між ними: «почалась дружба обох письменників, яка не переривалася до самої смерті Сергія Аксакова квітня 1859 зближувала його з слов'янофілами й позиція Куліша в ті роки» Вартим уваги є й те, що «С. Т. Аксаков не тільки виконує літературні доручення Куліша, постачає йому матеріали про Гоголя, стає посередником між ним і цензурою, дає суто літературні поради та вказівки, але й турбується про те, щоб дістати гроші на друкування творів Куліша.» [15, с.56]

З метою окреслення культурних зв'язків письменника подається лист 1857 року до поміщика, українофіла, громадського діяча, мецената, представника відомого старшинсько-дворянського роду Галаганів – Григорія Павловича Галагана: *«А де ж мені дітись? На столиці нас не треба, а на Україні дурень на дурневі сидить та дурнем і поганяє. А що вже Київ, то вибачай, – навряд чи є на світі дурніший город»* [32, с.91]. За допомогою листа демонструється відверта критика *«велелюддя»* [32, с.91], серед якого головний герой почувався *«наче заблукалий мандрівник у дрімучому лісі»* [33, с.91].

І. Корсак нерідко наголошує на зв'язках Пантелеймона Куліша з дворянською верхівкою тогочасного суспільства, яка мала особливі погляди на культурний, державний устрій тогочасної України. У зібранні невиданих листів Пантелеймона Куліша до роду Аксакових Микола Гудзій пояснює: *«Розвинути свою діяльність Куліш зміг у тій мірі, в якій він одержував з України грошову допомогу від великих землевласників-поміщиків, переважно Тарновського й Галагана. Користуючись цією допомогою, Куліш видав «Записки о Южной Руси», «Чорну Раду», «Проповіді» Гречулевича, «Грамотку» й інше, всі ті книжки, що їх видання означає перші етапи й досягнення історії українського громадського руху 50 років»* [32, с.28].

Микола Гудзій також демонструє лист Сергія Аксакова, сина Івана Аксакова до батьків 27 серпня 1854 р. : *«Станный человек этот наш знакомый. Кажется, он человек умный, а есть какая-то в его сочинениях и в нем самом*

ограниченность, для многих вовсе незаметная. Впрочем, мне это так кажется, в его биографии слышится какой-то педантизм, какое-то уважение к Гоголю, будто какое-то отношение "жреца в храме искусства" к художнику." [15, с.58].

Однак, у романі звертається увага на те, що попри складність реформації поглядів Куліша, він залишався при чіткому усвідомленні місця українського народу серед слов'янських, листи з висловленнями про який згадано вище. У творі зазначається й про іншого представника роду Аксакових – Івана Тимофійовича, який, в свою чергу, мав слов'янофільську позицію на межі з москвофільством. Наголошуючи наплині років хуторянина Пантелеймона Олександровича, зазначається про пріоритетність культурно-письменницької діяльності над всім іншим для головного героя : *«Він працює за трьох волів, інколи щомоці затискуючи зуби, аби дружина не вбачила і не вчула болі його, аби тільки до письмового столу дійти»* [32, с.177].

До роману І. Корсак додає лист – відповідь Пантелеймона Олександровича, або як зазначає автор роману *«відкош»*, що адресуватиметься вже синові Івана Аксакова – Сергієві Аксакову: *«Мы имеем против себя не только правительство, но и ваше общественное мнение. Мы имеем против себя даже собственных земляков недоумков. Нас горсточка, тех, кто охраняет веру в свое будущее, которое, по нашему глубокому убеждению, не может быть одинаковым с будущим великорусского народа»* [32, с.177]. Такий лист був своєрідною реакцією Куліша на критичну статтю Івана Аксакова (про що буде йти мова у відповідному параграфі).

Згадуючи критику Івана Франка наступних рядків (*«Народе без пуття, без честі і поваги»* [32, с.18]) з вірша Пантелеймона Олександровича 1882 р. *«До рідного народу»*. І. Корсак, пояснюючи дійсні наміри Куліша, включає в роман лист головного героя, де він *«відстоював українську словесність»* [32, с. 182]. Його адресатом був Іван Аксаков, російський публіцист-москвофіл, який у московській періодиці опублікував замітку відповідного характеру (див. розділ 2.3): *«...московський «День» репетує, що й нема її і не буде...*

Горне Москва під себе не тільки всю Русь, та і всю Слов'янищину, що ось ми, бач, старші брати і вже такі православні, як суздальські образи, так покидайте всякий народ слов'янський свою мову і свою віру – ось тут вам у Москві і язик розв'яжеться, і в царство небесне безпечно вкупі з нами, москалями, увійдете...» [32, с.180,181].

Підходячи до оцінки діяльності Пантелеймона Олександра критично, І. Корсак подає уривок з листа Остапу Вересаю 1865 р. У монографії Кравченко Оксана про це зазначає: «У кінці 1865 року П. Куліш написав листа Остапу Вересаю, який допомагає нам від самого Куліша дізнатися про цей період його перебування у Польщі <...> фрагмент з повідомлення Пантелеймона Куліша дружині про його знайомство з Остапом Вересаєм: *«Забув я сказати тобі про Остапа, сокиринського бандуриста <...> Пішли ми до нього і довго з ним розмовляли. Він дуже розумний і шляхетний. Наприклад, він ходив до Галагана скаржитися на людей, які його зобіжають»* [15, с.228].

І. Корсак, характеризуючи вдачі «лева» Пантелеймона Куліша, зауважує про роботу героя в Польщі: *«Важко своє варшавське заробітчанство виправдати в сліпих очах Остапа Вересая, такого ж лева душею; але й тут умудрився напустити туману»* [32, с.95]. В листі 16 листопада 1865 року Пантелеймон Олександрович доводить «сліпому кобзареві» активність своєї українофільської діяльності у боротьбі з польським культурним засиллям: *«Вони в нас простий люд у неволю повертали, а ми лядську чернь визволяємо з-під неситих панів та й самим панам неправди ніякої не робимо, тільки не даємо їм верховодити пошляхетськи, а нахиляємо їх під закон. – І вже зовсім, як переможний рев втішеного лева над тушею впольованої дичини додовав: Діждали козацькі діти над ляхами панувати...»* [32, с.95]. (див. повний текст листа в додатку Г)

Помітної критики від галичан зазнавав Пантелеймон Олександрович, чому в творі було присвячено окреме місце. І. Корсак долучив до тексту епістолярну інтертекстему – спростування, написане у відповідь на замітку,

опубліковану в періодичному виданні Галичини. Сам І. Корсак у романі зазначить про факт з біографії: *«Він таки справді писав про можливість зречення Кулішівки, якщо користатиметься хтось нею зі злого ціллю, але щодо цього мав намір спеціальний маніфест підготувати, аби не свербіло нікому працю його тлумачити як заманеться»*. Приймаючи сторону головного героя, із засудливим тоном було додано: *«Чого ж не дочекалися його маніфесту недоброзичливці? А може підставити хочуть, плетуть хитре мереживо-навугиння провокації?»* [32, с.81]. В листі 16 жовтня 1866 року розповідається про зречення Кулішівки її творця та окреслюються причини цього вчинку, якого у дійсності не відбулося: *«Полякамъ приятно, что не все русские пишут одинаково по русски; они в последнее время особенно принялись хвалить мою выдумку: они основывают на ней свои вздорные планы, и потому готовы льстить даже такому своему противнику, какъ я... Видя это знамя в неприятельских руках, я первый на него ударю и отрекусь отъ своего правописания въ имя русского единства»* [32, с.81]. До цього подано уривок листу до Якова Головацького, в якому він спростовує: *«Тим то мушу благодати Вас, високоповажний мій Добродію, напечатать сю обвістку, без помилок, де самі знаєте. Нехай інші не важать ся самохіть хатні листи оглашати, та ще й ті до своєї подоби перекручувати. Щирій покірник Ваш П. Куліш»*.

Як зазначає Оксана Кравченко про використання правопису у аналізі підручників для дітей за авторством Пантелеймона Куліша: «Одним із напрямів діяльності П. Куліша у справі підручникотворення була підготовка до видання так званих «метеликів» – науково-популярної літератури для народу. Ці маленькі брошури містили твори видатних українських письменників – Т. Шевченка, Марка Вовчка, П. Куліша, Л. Глібова, або мали тематичне спрямування. <...> Так, за період 1860–1862 рр. вийшло 39 видань. Всі книги були надруковані фонетичним правописом «кулішівка», що робило їх зрозумілими і рідними для народних мас. Видавалися в

Петербурзькій друкарні П. Куліша, технічні справи виконував Д.Каменецький.» [35, с.263] .

Пантелеймона Куліша цікавила тема козаччини, чумацтва. Філософ хуторянства зазначав у своєму листі до народу: «И я вже чумаць, не домонтарь. Маміємь ніхто вже мене не зватиме. Думка ся веселить мене. Поглядаю на рожеві хмари по синему небові. Далеко-далеко за тимь рівнимь полемь піде наша дорога!.. «Побачу багато Божого світу; вернусь додому вже не хлопцемь-погоничемь. Буде що розказати й самому панотцеві. Диво якесь изо мною зробилось. Самь не знаю чого міні весело міжь чумаками.» [35, с.124] .

До роману залучається лист, датований 15 липня 1860 роком, головного героя Степанові Носу, українському фольклористу, етнографу, лікарю, громадсько-політичному діячу, поширювачу книжок. У ньому збирач творчості та редактор довідується про твір чумацької тематики за авторством Степана Носа для включення його у журнал «Основа» : *«Чую я через люде, що Ви, пане курінний, написали про чумаків, та й дуже гарно. То прошу ж Вас, присилайте скоріш в «Основу», та й наказуйте, щоб без мого прогляду нічого Вашого не друкували, і який би не вийшов мій погляд, так уже тому й бути. Поки моєї снаги, буду Вас і ще декого од фальші словесної обороняти і полову од чистого зерна одвіювати. Бо як кинуться нашвидку писати та друкувати, то скаламутять зовсім невеличку нашу словесність»* [32, с.87].

Наголошується у контексті характеристики «левової» натури головного героя також на ретельності у редактурі творів Пантелеймоном Олександровичем. Іван Аксаков у своєму листі до родини характеризував власне бачення Пантелеймона Олександровича: *«какой-то чиновник искусства, литературы, очень усердный, бескорыстный, преданный <...> но относящийся к ней (работі) с такими же педантическими требованиями формализа, как регистратор к настольному регистру»* [15, с.58] .

Важливим для відтворення образу головного героя є лист Михайла Коцюбинського Івану Франку у момент, коли персонаж Олександр

Білозерської згадує листи та замітки, критику творчості чоловіка після великої сварки між ними.

І. Корсак акцентує на внеску Олександри Михайлівни, якій «всієї е тяжче було переконати Пантелеймона Олександровича за переклад спочатку взятися, Але все ж переконала, бо знала ціну слова, що з-під пера Куліша виходило.» [32, с.232]

Доповнено внутрішнє мовлення героїні про «зсутулену і втомлену постать» [32, с.232] чоловіка листом 18 березня 1901 року, в якому Михайло Коцюбинський відзначає поступове зацікавлення тогочасного культурного прошарку українського народу спадщиною чоловіка головної героїні: *«І дедалі все видніше й видніше стає, яку велику вагу в нашому письменстві має це славне ім'я; а яку матиме своїми роботами, що тільки тепер виявляються на світ, – про те можна догадуватися. Могучий майстер української мови й творець українського правопису, благородний поет «Досвіток», перекладач Шекспірових і Байронових творів, а також Біблії, І.Корсак «Записок о Южной Руси», «Чорної ради» і сили інших цінних праць має право на нашу велику повагу і вдячність. Перед цими його заслугами забуваються тепер ті помилки, які йому траплялось робити, а ви ступає потреба пошанувати його працю...» [32, с.232].*

2.1.2 Листування Ганни Барвінок

Характеротворення образу головної героїні – Ганни Барвінок у романі відтворено також і її власне листування із близькими родичами, літературним оточенням Пантелеймона Куліша та її, власне, літературними зв'язками, а також міжособистісні листи-рецензії на її творчість.

Оскільки роман присвячено Ганні Барвінок - Олександрі Білозерській, всі включені інтертекстеми у який мають перед собою спільну мету – відтворення образу героїні за допомогою окреслення значущих для цього контекстів: емоційних станів та переживань, оцінка культурного середовища відносно її сприйняття, літературні знайомства.

Одною з домінуючих у романі тем, у розкритті якої важливу роль також зіграли епістолярні джерела, є сім'я, стосунки з чоловіком, особисте ставлення до дітей та молодого покоління загалом. У творі відбувається активна взаємодія між персонажами Олександри Михайлівни та Надії Михайлівни, сестри головної героїні.

Автор роману, характеризуючи почуття болю Ганни Барвінок пов'язаного стосунками чоловіка з Марко Вовчок, включає чутливий лист від чоловіка сестри, Надії, – Матвія Номиса, відомого в літературних колах того часу фольклориста, видавця. У період після завершення ним викладацької діяльності в Немирівській гімназії, Матвій Симонов (справжнє ім'я) переїхав до Санкт-Петербурга. Облаштуватися та отримати посаду в столиці йому допомогли Пантелеймон Куліш, брати Білозерські, що призвело до зустрічі майбутньої дружини, сестри та близької людини для Ганни Барвінок – Надії Михайлівни Білозерської.

Лист спрямовувався Олександрі Михайлівні від Матвія Номиса з метою послаблення болю від переживання за чоловіком. Автор роману пояснює: *«шанує його Олександра, цінує слово його...»* [32, с.133]. У листопаді 1885 року чоловік Надії Михайлівни надіслав наступні рядки : *«Святая моя, дорогенькая! Який сумний лист Ваш, який безконечний відчай, відсутність віри належної у майбутнє Невже в Вашій душі не лишилось нічого, на що зіпертись людина має у хвилю скрути? Ви могли б підлікуватися, відпочити і подивитись на все зовсім очима іншими. Дивитися більш спокійно, а отже менш недовірливо, а там, глядь, і влаштується майбутнє своє існування. Душа, добра сповнена, як Ваша душа, так потрібна іншим, як сестри, як доньки; здатна вона світ розуміти краще інших записних розумників, здатна відчувати прекрасне глибше багатьох примітивів А може Ви втратили віру у найдорожче Вашому серцю, втратили одночасно у весь світ, що оточує Вас? Якщо так, то Вашій душі нема виправдання за те, дороге і святе. Що казати, є багато людей, в яких розбите Сашеньки серце може знайти все, що тільки можна знайти на цій*

бідній землі. Зрештою, є природа, є книги... Не хочу більше тривожити Вас, моя святая, моя дорогенька, боюся гіркоти завдати непрошеними своїми порадами. Краще буду відповідати на Вашого листа. Ви пишете, що втратили віру в господарственні здібності свої. Ай, гай! Ви були дуже розумним дитятком (перед Надією я Вас зову дитятком своїм), а больненьке, бідненьке не забуло нас, і дарувало нам послання, щоб ми згадали нашу матусеньку рідную, наш край веселий і в тому країв високих будинках молодецьку панійку, яка вона золота ходить, і каже, і приказує до ладу. А зараз смутненька, а не веселенька, й головку похилила, як квітонька на краю села.. Та квітонька підніметься, омиється й заблищить, як сонечко у водиці. А господарственні здібності помітять і подякують Вам. Безпременно б Вас очарувала наша доня, як і всіх очаровує Чоловік Ваш здоровенький, тільки смутний. Жму й цілую дорогі рученьки. І пишійть часто і багатенько». Як дочитувала листа Олександра Михайлівна, то чогось букви перед очима замерехтіли, мов читала вона крізь віконну шибку, по якій дощ ряснийсаме збігав. І все ж не могла не всміхнутися на закарлюки дитячі, що олівцем простим виведені наприкінці листа: «мама Саша». Але з душі навіть ці кривуляки милі важкий каміньне зрушили.» [32, с.133,134].

У романі розкривається тема безпліддя головної героїні в наслідок переживань за чоловіка. Як зазначив автор роману в особі оповідача: «Найненависнішими думками для Олександри Михайлівни були щонайменші згадки про її порожній живіт, про її спричинене тим давнім душевним потрясінням безпліддя.» [32, с.158].

Включено у роман лист Олександри до своєї вірної сестри Надії згадуючи про те, як її чоловік допомагав з освітою Олегу Білозерському, молодшому брату головної героїні, також дітей знайомих, дитині їх передчасно померлої кухарки. Таким чином І. Корсак створює уявну проекцію сімейної ідилії подружжя у сприйнятті головної героїні: «Згодом ще прибавлялось малечі: коли померла так передчасно кухарка їхня, то доньку її Федорку в свою сім'ю прийняли» [32, с.158].

Детальніше про розширення сімейного кола та піклування про нього її чоловіка Олександра Михайлівна розповідала у листі 1882 року Іванові Пулюю: *«Шість небог моїх учив, за деяких і в гімназію платив, все бажає посилюти свою запущену ниву своїм словом вірним українським... Одна з небог поступила в Єлизаветинський інститут, прямо в п'ятий клас»*. [32, с.158].

Найбільш охочою до навчання, ацентує І. Корсак, видалась дочка сестри, яка прожила з подружжям три роки. Читаємо чимало листів дитини Надії Мийлівни на Матвія Номиса. Лист Адьки до Федорки – дочки кухарки: *«Дорогая моя Федорка, посылаю тебе серьги. У меня теперь две подруги: одна Васька, а друга Ганна, третья Приська. У тети Гали есть чудное кошеня Чися. Целую крепко. Адька»*. [32, с.159] І. Корсак акцентує у внутрішньому мовленні головної героїні на її почуттях: *«осиротіла Мотронівка по твоєму від'їзді знов ожила»* [32, с.159].

У творі послідовність листів дочки подружжя Надії Михайлівни – Адьки несуть характер відтворення можливих успіхів подружжя Кулішів як батьків, адже вказується: *«Спливуть літа і І. Корсак цього кумедного листа стане українською письменницею Надією Кибальчич, з-під пера якою вийде збірка «Поезії», прозові твори: «Пропавші сестри», «Злочинець», «Останні»; переклади з італійської, французької та німецької літератур, а ще віночок оповідань для дітей»* [32, с.159].

Розширюючи загальні відомості про письменницю, автор цитує з невідомих листів та спогадів знайомих подружжя титули, які були надані дітьми подружжю: *«Пантелеймонові Олександровичу малеча присвоїть поважний титул «дядя в шляпе», а Олександра Михайлівна, хоча своїх діток не матиме, назавше залишиться «мамою Сашею» подано ще один лист майбутньої Надії Кибальчич до своєї хрещеної – О. Білозерської та П.Куліша: «Дорогие мои дедушка – дядя в шляпе и бабушка – мама Саша! Как Вы поживаете? У меня теперь есть любимое кошеня, которое очень несчастное, с ним было много бед Теперь он поправляется и довольно*

веселенький и хорошенький. Остальные не так интересны, хотя очень умные и добрые. Теперь я учусь музыки у Софьи Николаевны. Целую Вас крепко. Адя». [32, с.159]

Підкреслюючи бажання бути дотичною до виховання діток знайомих, «Олександра Михайлівна за гріх великий вважала відмовитися бути хрещеною матір'ю, тому й хрестила чи не більшість своїх племінників та племінниць» [32, с. 160], І. Корсаком включено у твір лист Олександри Михайлівни до сестри Надії на позначення прив'язаності до невластних дітей: «Нехай здоровенька буде, да щоб вибрикувала». Зазначено: «вже скоро звертатиметься»: «Серденьтко моє, комашечко моя, пташечка зозулястенькая. Як же ти мене звеселила своїм щебетаннєчком.... Моя зіронька ясна, не забувай того, що я тобі казала од щирого серця, да ще й на своїй мові... Твоя щира хрещена мати Леся» [32,с.160].

Наголошується у творі на почутті любові Олександри Михайлівни та бажання оберігати не тільки дітей, який виховувало подружжя, але й у бік молодого покоління того часу . Лист головної героїні молодому письменнику Богдану Заклинському, який є також відомим фольклористом, учасником наукового братства імені Тараса Шевченка, яке було одним з основних у розвитку науки XIX - XX століття. В листі вона підтримує молодого діяча «добрим словом» [32, с.160]: «Я рада, що між молодим поколінням настав такий чулий поет, як Ви, котрий може високий камертон правдивий подавати, заслужений ім, нашому безвозмездному самоотверженному до самозабуття працівнику; на злоречивих людей не озирайтесь по їх розумінню шляху; а ишли вперед для того, щоб оддати на суд беззадрисних умів...» [32, с.161].

Пояснювалось І. Корсаком у романі відчуття героїні потреби у власній дитини, яка проявлялась у особистому житті: «Тож тепер таким милим для нею було кожне дитяче личко, а найжаданішою та найбільш хвилюючою музикою – дитячий сміх.» [32, с.158].

Автором роману підкреслюється невпинність потреби до виховання молодших: *«як зовсім літа набіжать Ганні Барвінок»* [32, с.161]. Згадується в романі невідомий її лист до *«галицької дівчорі»* [32, с.161] повчального характеру: *«Любі дітки! Чи всі бачите цей світ широкий-дивний? Дивіться на небо, на сонце, звізди, місяць чи промінь! Дивіться на дерева, на висоту зростання їх галузи, на листочки. Й ви бачите по їх якісь точечки: мов пори у себе на руках, що вони насищають воздухом: й тим подібно і дерево живе. Бачите птахів, жукив, пчіл, шершнів; и все живе – хлопоче цілий день, цілий вік свій! Придивіться на землю, скільки там насякомих, комашок, Божих корівок, в яких турботах весь день провадять вони свій обов'язок; най – саме малюсіньке, як пилінка, насякоме – і те турботно провадить обов'язок на свої діти. То ж насякоме, то ж животне – коні, скот, вовки, зайці, собаки, коти, свині и инше. И всяка животино. А чоловік То й не «пищюю единой жив будет». Він повинен дбати значніші культурні потреби, не животні лише, щоб тільки свої тільки кантовати, або про свою сем'ю тільки дбати, не тільки про іду та утримання – захист теплий думати. А и нравственну духовну пищу, бо людина животною пищюю одною не проживе, душа єго голодна, треба пици для ума і серця. Доглядайтесь до всякого, опріч своєї сем'ї, Бог все для всіх зробив огульним достоянием и дав нам своє подобіє, то ми так и повинні на все дивитись, на Божий світ як на свою сем'ю. Культурі служімо, як казано: освічений побожний є пан Треба на все дивитись і на всіх любовно, як сам Бог, втворивши Вселенну Як один із вас послухає и згадає мене в своїм житті, то се лучша награда мені буде за мою пораду вам...»* [32, с.161,162] .

Лист від шанувальника творчості подружжя Кулішів був використаний з метою спрямування читача до осмислення логічного питання про всиновлення дитини, оскільки бажання головної героїні до відновлення можна встановити з уже розглянутих її дій з контексту повір'їв: *«що тільки не чинила вона, аби тій біді зарадити»* [32, с.163]. Адресантом листа Кулішам був їх шанувальник творчості, чернівецький письменник,

мистецтвознавець та фольклорист Василь Горленко, який, подаючись в кінці розділу з осмисленням бажання головної героїні було використано І.Корсаком в якості риторичного питання читача: *«Хлопчика такого я особисто зараз не знаю, та скільки є хороших, милих дітей, бідних, які будуть щасливі стати вихованцем Вашим. Треба брати красивого, розумного і доброго на Борзениціні, Глухівщині (у Воронежі). Невже немає?..»* [32, с.164].

Важливо звернути увагу на одну з центральних проблематик роману – власної творчості Ганни Барвінок. Листи допомагають І. Корсакові у порушенні питання втраченої можливості на повноцінну самостійну творчість через самопожертву (необхідності дбати за чоловіком та його діяльністю).

Згадуючи непростий життєвий шлях дружини головного героя, Галина Черкаська у своїй статті «Дружина письменника» означила загальні відомості й про інших членів родини Олександри Білозерської – носіїв прізвища знатного роду: «Мати – Параска Костенецька (по матері Забіла). Батько – Михайло Білозерський, з козацьких сотників, поміщик (бо мав 6 душ кріпаків). Закінчив Київську академію, кохався у книжках, обирався повітовим комісаром, предводителем дворянства. Помер, коли Сані було шість рочків. Усі діти в родині стали окрасою України: Василь – письменник, кирило-мефодієвець; Микола – дослідник українських літописів; Люба була музою Віктора Забіли (заміж вийшла за поміщика Івана Боголюбцева); Надія – мати письменниці Надії Кибальчич, бабуся Любові Яновської» [85].

Окремо Галина Черкаська зазначає, що в чотирнадцять років головна героїня вже завершила освітній процес, а на п'ятнадцятому році життя вже виходила заміж за Пантелейома Куліша.

Чимало важливих для розуміння відтворення специфіки персонажа твору відмостей можна знайти на сторінках досліджень, зокрема вступній статті до збірника творів Ганни Барвінок Валер'яна Чубинського. Він звертає особливу увагу на освітній процес ще молодій Олександри Білозерської :

«батько помер, коли О. М. було всього шість років, і освіту вона дістала не дуже високу, почасти домашню, а почасти в приватних пансіонах, сільському - матеріної приятельки Козакової та повітовому - Принцлейна в Конотопі. Дівчині йшов тільки чотирнадцятий рік, коли з освітою вже все було скінчено. Тоді віддалася вона природній охоті до господарства, допомагаючи матері, що мала славу зразкової хазяйки. Недаремне трохи згодом дістала вона від свого нареченого, а потім і чоловіка П. О. Куліша напів жартливу назву «хазяїновиті здібності» [2, с.5].

Варто згадати, що почуття смутку також пов'язувалось із тиском на Олександру Михайлівну уявлень про культурне середовище та її місця в ньому. У романі, за сюжетом в контексті сварки подружжя, згадувався запис Пантелеймона Олександровича у щоденнику за 26 грудня 1846 року про освітній рівень головної героїні молодого письменника Пантелеймона Куліша: *«По возвращении моем с заграницы, я должен буду ввести свою жену в лучшее столичное общество. Провинциальные ее язык и обращение, равно как и недостаточность умственного развития, заставили бы ее в таком случае играть незавидную роль» [32, с.229].* Окрім цього, часто згадується ключова фраза, переосмислення якої є одним із домінантних завдань, що лежить перед І. Корсаком, а саме, Кулішеве: *«моє твориво» [32, с.73,74,234,235].*

Євген Нахлік також пояснював емоційну пригніченість головної героїні: *«По-друге, зневірена в собі, Олександра Михайлівна зятя трималася нав'язливої думки, що в чоловіковому оточенні, надто ж петербурзькому, вона не зможе бути йому гідною інтелектуальною партнеркою» [57, с.97].*

Персонаж Ганни Барвінок, що часто самотужки порався на хуторі, був наділений мотивом шкодування за втраченою можливістю на власну творчість, що розкривається в різних контекстах сюжету. Читаємо невідомий уривок з листа до сестри, в якому Олександра Білозерська, пораючись на

хуторі, пише: *«Але в ній поховане ненаписане моє оповідання, а на полі, де вишумовує жито до плеч, там півкниги хіба упокоїлось»* [32, с.38].

Сестра Надія була частим адресатом душевних переживань. Наразі автор вміщує у роман лист Олександри Михайлівни, в якому вона скаржилась на роботу їх наймитів після повернення з чоловіком з його заслання: *«Прикажчик Василь доволі таки розбестив наших людей. В них тільки й мови, що про життя господарів. Дивно, що багацько чого їм не до вподоби, хоч ні на що, як по правді, скаржитися: одягнуті, взуті, нагодовані гарно, діти їхні разом з нами живуть і разом їдять. А в неділю чоловікам навіть по келишкові горілки виставляється та на обід подають три страви: борщ, галушки і кашу до молока; на снідачок – куліш із салом. В Петрівку кожен день тараню варили, розговіти – борщ з яловичиною, каша до молока і величенькі такі вареники...»* [32, с.40,41].

Листи з тематикою хутірною життя нерідко контрастують з інтертекстами, що асоційовані з образом чоловіка. Уявлення про хутірну ідилію Пантелеймона Олександровича, : *солов'ї сотнями хором виспівують. Черемхові пахощі роблять повітря густим, наче з нього зібрали сметану та в чашу влили мотронівського життя.»* [32, с.38], контрастують із вже згаданими листами Олександри Михайлівни сестрі Надії Білозерській про клопоти.

Листування Ганни Барвінок з тогочасним культурним оточенням, з яким вона та її чоловік підтримували епістолярні зв'язки, також допомагало відтворювати персонаж постаті у романі. Одною з основних тематик інтертекстом листування є творча спадщина чоловіка.

Найбільш розлогим серед епістолярних інтертекстом роману, пов'язаних з Ганною Барвінок, – є листування з Іваном Пулюєм, її близьким другом, співперекладачем Біблії, який працював по смерті Пантелеймона Куліша над завершенням цієї справи. Листи слугують засобом одночасної характеристики головної героїні та важливого другорядного персонажа роману. У розвідці про відносини між подружжям та Іваном Пулюєм

зазначено Людмилою Зеленською: «Листи І. Пулюя свідчать також, що він намагався бодай добрим словом зарадити О. Куліш у її горі. 28 вересня 1898 р. він, зокрема, писав: «Дорога і ласкава Пані! Як Ваше любе здоровля? Чи не лучче б було Вам зимувати в городі? Мені і страшно думати, що Ви там самі» [24, с.74].

Дізнавшись про опублікований та перероблений лист чоловіка на тему відмови від Кулішівки: *«Олександра Михайлівна тільки головою крутнула, мов ухиялась від комара надокучливого (образна назва того, хто опублікував листа)»* [32, с.82].

Ганна Барвінок оповіла у листі близькому другові Іванові Пулюю події, або як вона їх називає в романі *«драму, яка дісталась П. Кулішу»* [32, с.83]: *«Роля, лучче сказавши, драма, яку взяв тоді мій на себе, була не тільки чесна і висока, але й така тяжка, що тільки один Куліш був здатний отой трагізм винести, оті всі турботи завдати собі на плечі заради своєї України. Треба дивитись на тую драму і на Куліша уважливо і з розумінням, а не з вузьким упередженням і поверхово Як ми жили у Львові, наш хозяїн Юркевич став получати телеграми з питанням, чи літератор Куліш, ще у Львові. Сі розпити від літераторів польських і до нас доходили. Раз не було дружини дома, то і мені довелось з одним таким літератором розмовляти. Багато їх тоді поз'їзжалось до Львова, і вони то й запросили на обід мою дружину. А що там не було Русинів у зібранні, то се ж не вина Куліша; не він устроїв той обід. Були тости на мою дружину. У відповідь подав він ноту високу може нікому несподівану. Так сказати, він покористувався нагодою і світлим з'їздом освічених людей, і промовив слово про погибіль братії від насилля і недорозуму поліції та і самого поспільства Треба науці дати простір і розвинути її враз; треба все переробити і вчити по-українськи у всіх учебних заведеннях. Все озвалось приємним співчуттем! Йшли тости і віншования Кулішеві, і величають його «ініціатором і уповномоченим від України». Мій же перечить і каже: «Я личність самостійна, а не уповномочений України». Трудно мені й вимовити, як там було гарно,*

привітно; як від іскри самостійного, незалежного слова Куліша його думка запалала і опановала всіх. Рішили все переробити: постройти будівлі для гімназій дівочих і хлоп'ячих і для висших заведень, які журнали на українській мові видавати, і багато дечого. Просили, щоб Куліш і рахунок на всі ті проекти зробив. Потім були в його з візитою: Сангушко, Сапіга, кн. Чарторийський да мало хто, я не сльїдила дуже і в слід забувала. Запитали в дружину, чи зробив рахунок, що б оте все коштувало. Куліш каже: «Зробив, коштуватиме півтора мільона». – «І ми зробили, по нашому, треба два мільони, тільки треба Вам прийняти австрійське підданство». – Бо ще був замір, видавати журнал «Хутір», на що 6000 гульденів обіцяв дати кн. Чарторийський, та ще для народа щось то 4000 гульденів. Чимало ж то думалось працювати, учебники писати, та гарних освічених людей, жінок і чоловіків, сюда запросити, щоб і мову кращу сюда заселити, не таку зденаціоналізовану, якою тоді писали. Про те тільки й думано, щоб засіяла наша Україна своїм умом і красою слова і душі. Дружина згодився навіть і підданство инше прийняти на якийсь час, поки доведе все те до ладу. Я забула багато дечого. І жаль мені якось, що він у другому буде підданстві, а я теж в иншому, та думали, що за два-три роки все буде на ходу, тоді мій дружина знов повернеться на Україну Було, коли ходимо з дружиною у Львові, він мені показує і каже: «От тут добре новітре і на видноці, буде збудована дівоча гімназія» і таке инше. Перезабула трохи; д. Лободовський писав про те в «Южному Краю» [32, с.83,84].

Для підкреслення занепокоєності письменниці питанням відносин східної частини України та власне подружжя Кулішів з Галичиною залучається до твору її лист до Богдана Заклинського: «Дякую ж Вас сердечно, що одізвились. Я добре знаю д. Гнатюка. Він мені свої етнографічні праці подарував. Я управилась з його збіркою і рівняла її до своїх. Ми дуже рідні з Галичиною, багато пісень, поговірок однакові, мов на Вкраїні» [32, с.86].

Одному з центральних другорядних персонажів – Іванові Пулюю приділено особливу увагу в романі, що розкриває його більш об'ємно для читачів і як важливу персоналію в історії української перекладацької діяльності, так і природничої наукової – фізичної, разом з тим додаючи відомості про складнощі, які постали на його життєвому шляху. Сюжетно окреслено ситуацію з винаходом випромінювання, яке було названо «рентгенівським» попри те, що винахід ламп був за фізиком-перекладачем. До цього було включено наступні слова всесвітньо відомого фізика-новатора Альберта Енштейна: *«Прикро вам те слухати, може й образатися станете, але хто ви такі, русини? Яка за вами культура, які акції? А за Рентгеном уся Європа»* [32, с.106].

І. Корсак проводить паралелі зі складнощами у життєвому та творчому шляху головної героїні твору. Переживання допомагають І. Корсаку пов'язати та пояснити зв'язки персонажа з дружиною Пантелеймона Куліша, листи наразі є документальним інструментом характеротворення у художньому світі твору. До поданого листа Івана Пулюя примічено автором роману: *«Вона, як ніхто, зрозуміє його <...> Вони не тільки духовно близькими були, то до неї звертався Іван Павлович»* [32, с.106] : *«Люба жінка моя сповнила сьогодні сина, котрий явившись на світ Божий доказав за своє право до життя здоровим горланнем і копирсаннем ногами і руками. Важить він 4 кілограми, і ми надіємось, що в здоровому тілі буде здоровий і розум. Про серце будемо дбати, як доживемо і дамо йому науку, любити Україну і розуміти розумом і серцем, що думали і робили Куліші, і батько його»* [32, с.106].

Поданий в романі лист Олександри Михайлівни Іллі Шрагу щодо народження дитини І. Пулюя, де вона репрезентована в ролі хрещеної. Адресат – український діяч, один з ідеологів чернігівського українофільського товариства «Просвіта» переслідувався владою, що також зближувало його з подружжям. Поданий лист: *«Тож своєю радістю Олександра Михайлівна залюбки ділиться з Іллею Шрагом, якому впродовж*

років звіряла свої думки, вагання та помисли: «Добродій Пулюй має сина, а то все у його дочки. Просить мене бути хрещеною матір'ю. Я і дочок хрестила заочно. Не знаю, чи не пропаде хрещик у таможні, як послать?» [32, с.106].

Як підбиває підсумок І. Корсак: *«Розпорядилося так життя, що виводити в світ працю багатолітню випало саме Івану Павловичу з Олександрєю Михайлівною.» [32, с.120].* Людмила Зеленська згадує у своєму аналізі факт: *«У 1897 р. П. Куліш помер. На запитання однодумців, хто зможе завершити розпочату справу, Ганна Барвінок відповіла – Іван Пулюй. [32, с.73].* Згаданий І. Корсаком лист Івана Пулюя до Ганни Барвінок засвідчує певний момент неготовності редакції Святого Письма і одночасно відчуття відповідальності перед головною героїнею, яка дуже опікувалась гідним розпорядженням творчим спадком та настановами чоловіка, відповідальність за які лягли на дружину по його смерті: *«...Поки що роблю редакцію, щоб не спиняти друку. Зложено досі 3 1\2 аркушів, а перший вже друкується. Редакційна робота йде помало, хоч я увесь свій вільний час, вдень і вечорами, часто до пізньої ночі, віддав на сю роботу. Треба читати рукопис, стрічка за стрічкою і порівнювати з двома, з трьома перекладами, а потім поправляти, а то і наново перекладати. Мучительна праця, та й предовга вона буде, бо треба може буде півтора року посидіти за нею. Жінка благає мене, щоб я не забував на здоров'є своє і на дітей, та, хоча я бачу, що роблю кривду їм, то не знаю, як зарадити ділу» [32, с.120].* Акцентується увага автором роману на особливій делікатності у діяльності перекладача: *«як же важко було йому якусь заувагу виказати, навіть здалеку, навіть не дивлячись Ганні Барвінок в очі.» [32, с.120].*

Наголошується в романі на складності перекладацької справи, але й критичності поглядів неї, зокрема на переклад Біблії: *«одні з вдячністю переклад сприймали та добре слово складали щиросердно, інші децю ревниво на справу дивилися» [32, с.121].* Ця проблематика гіперболізується автором в його коментарі до листа Івана Пулюя Ганні Барвінок: *«Тридцять два роки*

потребувалося, щоб з Праги від Пулюя прийшов Олександрі Михайлівні такий лист» [32, с.121] : «Радію душею, що можу подати Вам добру а довго бажану вістку: Святе Письмо Старого Завіту надруковане! Позавчора прислано мені з Берліна сорок екземплярів опракування для Вас і для Левіцького...Знаючи певно, що московська цензура не допустить в Росію ні одного екземпляра Святого Письма для осіб приватних, мусів я братись на способи, щоб хоч до Вас дійшов один екземпляр. Вислав я до Оржиці скриньку з тістечками. Скринька має подвійне дно, котре єсть храминою для Святого Письма... Сором великий для Святої Росії, що в ХХ-му столітті мусіли люди тайкома, як злодії, переправляти слово Боже через границю!.. Плюгаво й думати про такі безглузді, нелюдські, безсоромні і варварські державні порядки...» [32, с.121,122].

Долучався до характеристики почуття відповідальності за творчий спадок чоловіка лист Олександри до Івана Пулюя. Нею окреслюється непорядність ставлення до діяльності перекладача-Пантелеймона Куліша, а саме неповернення перекладів Шекспіра, які було старанно зроблено чоловіком та довірені видавцеві на друк: *«Куліш бо звирявся із зразками найкращими: Шекспіра, окрім англійської, одночасно читав чужий переклад німецькою, польською» [32, с.184] : «Приїздить із Києва до нас добро дій Тимченко. Де він служив, не знаю, вперше його бачимо. Він отой лист М.П.Старицького, що я Вам колись післала, привіз дружині. Той лист дуже цінний в історичному значінню, і його давно годилось би надрукувати Так ото добродій Тимченко приїхав у Кулішівку і просить у дружини Шекспірових драм для друку. Я ж прошу дружину не давати, бо копій не було, а той намагається, дружина ж мій, сміючись, каже: «жінка не дозволяє». Но він таки просить, бо, каже, так лежатимуть, бо хоч за границею будуть істніти. Доки їм лежати? Позмагались, а потім моя дружина здалася, і дала тільки три драми. Журба охопила мою душу, бо я знаю, як послі інфлюенції дружина, ще не очунявши, над рукописями невсипущо працював не розгинаючись Поїхав і вода його змила. Безконечно*

держить і не пише. Мій дружина не один лист послав до його, а потім позитивно потребує, щоб вернув, а вони мабуть слова вибирали для словаря, а хто переписував собі. Бо Тарновський бувши у Кулішівці казав: «Як се Ваші драми по руках ходять?» А дружина каже: «То може хто інший переклав?» «Я бачив в однісі пані, я Вам перешлю». – Се нам було цікаво. Що ж? Прислав, і се була копія драми перекладу Куліша. Наконець пише пан Тимченко, що той пан, що обіцяв гроші, роздумав, а чи не згодиться дружина, дати їх до «Зорі» яко приложення. Господи, як мене се образило! І розказати не можна. Вона нас лаяла-плямувала, а те, що кровю, за сухим хлібом, написано, оддай їм? Глум!.. Про працю його неймовірно, біль про свій край, який він напевне знає, як в ліпше прийдешнє повести, єдина людина на світі відає, єдина людина, що до кінця в нього вірить – його дружина, Сашенька його» [32, с.184,185].

Автор роману включає наступну епістолярну інтертекстему окреслюючи відому з життєвого шляху подружжя подію спалення хутору. Лист головної героїні Іванові Пулюю відтворює реальну подію підпалу помешкання подружжя їх орендатором: *«Вам звісно, що я вся занята була найтруднішою роботою, господарством, котре ще при сьому і давало мало доходу, а суд прекрасний присудив нашому арендаторові два роки хліб з поля збирати для себе. А він не тільки нам нічого не заплатив, а ще приїхав без копійки – то сіно і борошно і навіть сахару і солі, – сказано, все йому дай, і три неділі жив на нашому удержанню. От які у нас судді! Кажуть, що велику взятку взяв з орендатора, а все таки сам з довгів не визволився і – застрілився. Куди нам було тягатися з такими! Арендатор нас тричі палив, не з ненависти, а застрахувавши добре поцінно хліб, щоб получить за се гроші. А щоб не подумали на його, то почав палити з воріт, мов люде нехороші. А вони нас ні перше, ні потім не палили. В сусідах – в половинщиках ми ворогів не маєм. Він уночі машиною повимолочував, попродав, а потім солому вже палив, і – все до нитки спалив...Боботіло полум'я і пекло дошкульно й нестримно...» [32, с.217,218].*

Одне з центральних завдань твору – висвітлення важливості діяльності Ганни Барвінок, а також її творчої. І. Корсаком ж зазначено: *«Ти ж закинула задля нього й свою працю літературну, яку добрі люди не обійшли словом добрим»* [33, с.218]. Репрезентується автором роману те, як головна героїня Олександра усвідомлює свою власну важливість для відповідного сприйняття постаті Пантелеймона Куліша тогочасним культурним середовищем.

У роман включено уривок листа Олександри Михайлівни, незадоволеної висловами Сергія Єфремова: *«Верніть портрети мені, мого і дружини, вони знадобляться для більш достойного, аніж Ви.»* [32, с.147]. Такою була різка реакція Ганни Барвінок на критичну рецензію «Хуторні недогарки» Сергія Єфремова щодо одноіменної збірки Пантелеймона Куліша, в якій містяться частково відновлені ним власні текстів після пожежі на хуторі. Однак варто зазначити те, що як і Іван Франко, думки якого цитуються в романі, Сергій Єфремов ставився до діяльності чоловіка Ганни Барвінок не прискіпливо, на чому також наголошує автор роману. В одній зі згаданих І. Корсаком рецензій позитивно оцінюється діяльність «національного» письменника: *«Перший, по моїй думці, справді національний писатель український, т.є. писатель, котрий старався по змозі своїх сил відповісти потребам своєї суспільності, зобразити її погляди та бути з нею...»* [33, с.92].

Варто окремо наголосити на раціональному сприйнятті згаданими критиками значного внеску Пантелеймона Куліша, враховуючи непросту його особистість. Сергій Єфремов зауважував про діяча у статті: *«Не треба широко тепер розводитись, чим був для України Куліш. Досить буде тільки нагадати, що він же належав до знаменитої трійці 40–60-х років, яка– Шевченко, Костомаров, Куліш – стояла на чолі всього тодішнього життя українського»* [23, с.2] .

І. Корсак зусереджує увагу читача на вбачанні Ганни Барвінок своїм життєвим обов'язком не тільки захистити, а й розділити місію чоловіка як

при його житті, так і по смерті. Для створення ефекту читання листів Олександрю Михайлівною, ці інтертекстеми оформлюються у творі розлого, послідовно та з формалістичною точністю, що увиразнює їх рецепцію читачем. За змістом вони розкривають проблематику публікації перекладацької та творчої спадщини Пантелеймона Куліша після його смерті у тогочасних історичних умовах. Адресат листів – близький друг подружжя, композитор, фольклорист Микола Лисенко:

«До О. М. Куліш

5 цвітня 98. Київ

Вельми шановна Добродійко Олександро Михайлівно!

...Сьогодні був у В. В. Тарновського и казав з йім у справі видання Шекспірових творів. Він дуже радий був почути, що знаходиться чоловік, що дає змогу видати ці твори, тільки просить Вас, щоб Ви до нього написали, що Ви согласні і даєте дозвіл у нього в господі переписувати переклади Шекспірових творів з автографів П. А. Куліша для друку. Одже, він жде Вашого до себе листа. Щиро поважающий Вас»

М. Лисенко [32,с.170]

«До О.М.Куліш

2-е мая 1898 р. Київ

...Біблію – невикінчену частину – В. В передав кінчати, то-б-то перекладати І. С. Левицькому-Нечуєві. Роботи багацько: на рік певний вистачить. Щось казав переписує з первотвору, щоб везти за границу в місяці юні до друку.

Задля переписки Шекс. творів знайшов панну и привів йійі до В. В., и вона вже з понеділка почала переписувати «Макбета» задля росс. цензури...

Бога ради, одпишіть мені, чи є у Вас вдома ще які Шекс. Твори Щирим серцем і глибоким поважанням свідчуся до Вас незмінно

М. Лисенко» [32, с.170] .

«М. Лисенко до О. Ф. Франко

Київ, 12 цвітня 99 р.

Високоповажана Пані-Добродійко Ольго Хведоровно!

Насамперед здоровлю і вітаю Вас з глибокоповажаною дружиною Вашою, паном Іваном Франком, з наближаючими Великодними Святами и з усією родиною Вашою. Прошу щиро і благаю найревніше пана Івана зробити мені докладні рахунки по виданню творів Шекспіра у перекладі Куліша, котрі вже переписані і невдовзі мають бути до Вас переслані, аби їх друкувати: т. II (3 драми), т. III (3 драми) і V (1 драма «Гамлет»), а «Цимбелін» і «Венецький купець» не перекладені, або ж десь запропащені.

Прошу робити рахунки на 600 примірників, усе – скільки друкарські виноситимуть видатки. І всі ці рахунки до мене зашліть.

Квапимося на пошту. З щирим побажанням застаюсь

М. Лисенко» [32, с.171].

«До О. М. Куліш

27 цвітня 1899 р. Київ

Діло з Шекспіровими драмами йде, здається, добре. Вже всі (10 їх) переписані. Тепер треба їх перечитати враз з оригіналом, щоб позбутися

яких можливих помилок при переписці. Видати їх у Львові є змога за поміччю нової видавничої Спілки, що зав'язалася там задля видання усяких наських книжок. Треба тільки, роздобувши грошей про видання, увійти з тими грішми пайщиком у ту Спілку, и вона на добрих, чесних і солідних варунках виконає ту справу. Одно тільки пишуть відти, що, затрачуючи гроші на 600 примірників, яку кількість Ви дозволяєте, а не 1000 або 1200 примірників, тобто цілий «заводь», як кажуть друкарі, капітал не дасть найменшого зиску на втрату, на повороття втрати. Як Ви собі, Пані, гадаєте, чи не призволили б Ви дати свою згоду на друкування хоч 1000 примірників? Тоді хоч вернеться та сума (я вже не кажу про пользу або

заробіток), яку чоловік дасть на друк. – Коли ласкаві згодитися, не залишіть просьби моєї одповісти на ню незабарно.

З глибоким поважанням і душевною пошаною М. Лисенко» [32, с.171,172].

«До О. М. Куліш

Київ, 30 липня 1899 р.

...И цим нема чого журитися. Бо як усе викінчиться, то можна зарані зняти клопіт через своїх людей у Галичині, щоб зійшлися з Лондонським Біблійним Товариством, котре мало того, що видасть, але воно у Вас и купить Біблію на завше, хоч може и за маленький гонорар. Тільки нема чого жахатись, непокоїтись, треба терпляче подождати, поки скінчиться увесь переклад, тоді треба буде обачно переглядіти усе гарненько, а тим часом листуватись з Галичиною и вести умови з Біблійним Товариством.

Тільки не треба марно до неба руки здіймати и гадати, що коли не зараз зроблено, то вже й пропаще. Не треба теж думати, що скрізь вороги, и що розтаскають добро, хоч би й Кулішеве. Слава Богу, повиростали все таки сини Вітчизни, які більш ніж добре тямлють, що писання Шевченка, Куліша й інших трудовників українських суть добро-скарб національний и для того пильнують його, як свою святиню....

З глибокою шанобою й прихильністю застаюсь до Вас М. Лисенко» [32, с.172,173].

«До І. Я. Франка Київ,

26 вересня 1899 р.

Високоповажний Добродію!

Буду одже з Вами розмовляти в справі видання Кулішевих перекладів Шекспірових драм. Тільки насамперед умова вислухувати й порозуміватися без образи, а цілком об'єктивно. Я вельми ціную Вашу працю біля того видання й нікому не віддав либонь иншому заходів коло такої роботи. Але,

цілком здаючись на щирість й певність Ваших слів, що до хиб перекладу: непотрібних москалізмів, особливе які легко даються на заміну українським словом, до розводнення тексту Шекспірового масою перифразів, які підтинають силу-міць первотвору, все ж – не з особистого лишень голосу, але підкреплений прозьбою наших літературного фаху людей, просив би виправляти сей переклад надзвичайно обережно, де вже, – просто кажучи, – змоги нема zostавляти в тій редакції, яка подана Кулішем.

Заодно молю ще Вас и благаю: Бога ради, не кажіть Ви в передмові нижє йідного слова про зміни й додатки, пороблені Вами. Крий, Боже! Кулішиха живцем мене зьїсть, бо вона ж мені оддавала ці драми під конечною умовою ніже перстом змінити слово, вираз, – щоб не було. Вона на всю Россію мене ославить, заплює, оскандалить, яко чоловіка, який Божественні глаголи зваживсь виправляти, що святощі втоптав в болото й т.и.и.

Не кажу вже, що запротрібує назад рукописи, заборонить далі друкувати і стане «последнее горше первого». Крий, Боже, Добродію, згадати навіть про се. Ви мене уб'єте і всю справу повалите без воріття. Розповідайте у передмові Вашій, трактуйте переклад Кулішів відповідно первотвору Шекспіровому, дайте осуд тим або инчим хибам, але про Ваше власне рукоприкладство, ховай, Боже, – ні пари з уст. Молю Вас о це, благаю! Хорони ж Вас, Боже, у Вашій спасенній праці. Витаємо вас обох у двох из жінкою. Щиро й незмінно

Ваш шануючий

М. Лисенко» [32, с.174,175].

«До О. М. Куліш Київ,

15 вересня 1899

Високоповажана Пані-Добродійко Олександро Михайлівно!

Боронь Вас, Боже, мати діло з Гавришом: його допіро у Юні місяці одставлено зі складу Київської Старини. Це є цілком негідний чоловік, без жодних моральних принципів. Хай це між нами буде. Я його тільки що бачив,

и він мені каже, що пані Куліш дає мені видавати Чорну Раду а я, щоб перебити, кажу: ні, вона мені вже обіцяла. Одкиньтесь Бога ради од нього, бо не розв'яжітесь. Кажу Вам напевно, що коли не Кияне, то Чикаленко з Комаровим хвалились мені, що візьмуться конче видавати.

М. Лисенко

Скажіть-пишіть Гавришеві, що Ви вже маєте певного приятного для себе видавця. Це діло рішиться на днях» [32, с.174,175].

«Лист М. Лисенка до М. Ф. Комарова

1 жовтня 1899 р. Київ

...Звертаюся до Вас і враз прошу якнайскоріше порозумітися з шановним Євгеном Харламповичем в справі видання «Чорної ради» на українській мові, яку дозволено Кулішисі друкувати. Вона стороною шука видавця: видно, має нужду в грошах і трохи було не оддала видання відомому печальної слави Гавришеві. Я випадкове довідався од самого Гавриша та мерщій до Кулішихи з листом, щоб і не марила про такого видавця, а кажу знайдуться, певне, солідні видавці, тільки треба умовини

Ваш М. Лисенко [32, с.175].

В романі І. Корсак мислить на тему критики культурної діяльності Пантелеймона Куліша, характеризуючи її як позитивну для загального українського просвітницького руху: *«Але коли й був гострим не в міру, «Кулішем гарячим», то задля добра: чи не ясне те, наче білий день, із «Зазивного листа до української інтелігенції» [32,с.183].* Згаданий лист важливий у контексті історії України. Ознайомлюючись з аналізом Світлани Гірняк. , можна дізнатись про наступні культурно-політичні переконання письменника, які вміщено в його «листі»: *«Осмислюючи українську історію, П. Куліш послідовно доводить, що в колоніальному становищі України винна саме українська інтелігенція, яка не має національного самоусвідомлення. Автор закидає «панству» його пристосуванство як під час польської, так і російської колонізаторської політики в Україні.» [13, с. 32]*

Автор роману характеризує невизнаність головного героя в тому числі через складнощі у сприйнятті його своєрідних культурно-історичних поглядів. Згадувався І. Корсаком лист Олександри Михайлівни, в який включено цитати з листа Данила Мордовця, до Юліана Романчука – посла Австрійської імперії, одного з засновників організації «Просвіта». Лист Ганни Барвінок демонструє осмислення дружиною недостатнього вшанування самопожертви чоловіка та надмірної до нього критичності: *«Ще в нас мало знають Куліша. «Завидки», як мовляв Мордовець. Свої не пізнали свого пророка, що писав кров'ю з-під свого серця... Дружина мій не жив для себе. Ще згадаю Мордовця: «А хто ж його зна! Може сей вожд і прийшов, та ми його не пізнали». Може сей вожд єсть Пантелеймон Олександрович»* [32, с.185].

Персонаж Ганни в романі, будучи впевненою, що власний доробок її *«невеличкий супроти чоловікового»* [32, с.196] по особливому відносилася до всіх схвальних відгуків. В романі читаємо лист-подяку Ганни Барвінок Юліанові Романчуку, «послу і згодом віце-президенту парламенту Австро-Угорської імперії» [32, с.196] : *«Прийміть мою глибоку вдячність за спомин про Ганну Барвінок, так тепло засвідчили Вашу увагу не заслужену єю сеї честі. Вона так мало зробила по истеченії стількох літ, бо не одною метою була обтяжена: а се Ваша добрість, непохитна високого темпераменту, благородної душі Вашої»* [32, с.196].

Відокремлено в романі продовження того ж листа Олександри Михайлівни, але, як зазначає І. Корсак, *«вже з певною образою»* [32, с.196]. «Образа» дружини пов'язується з неоднозначним впливом публікації творчості Пантелеймона Олександровича на *«репутацію»* [32, с.197] письменника на Галицькій землі: *«Я хоч і була ображена Вашим виданням творів Куліша, бо воно в початку зробило подрив виданню моєму, і воно порадувало, підтримало наших зависників, геростратив, котрі і досі якось не виступають з самостійними блискучими ідеями-ідеалами Але то тим часом дисгармонічним скрипом своїх пір многих оглушили: и вони клонились в*

перші часи під впливом звичайного «Громадського робітника», котрий 50 літ працював на користь сироти України; та инше згодом казали, так що мов він в Українському ділі був послідній-зайвий, и то ще ігнорують и все проише иншим приписують...» [32, с.197].

Загалом варто зазначити, що тема звязків Пантелеймона Олександровича з галичанами разом зі згаданим випадком з Кулішівкою є важливою у романі для характеротворення особистості персонажа, його біографічних даних, історичного контексту українського просвітництва ХІХст.

Прослідкувавши зв'язки Пантелеймона Куліша та інших тогочасних діячів культури України з Галичиною, Іван Райківський зазначив, що «визначними у їх побудові стали з періоду з 60-х по 90-х років ХІХ ст. три особи: П. Куліш, М. Драгоманов та М. Грушевський. П. Куліш плідно співпрацював з львівською «Правдою»: матеріальна допомога, матеріал для публікацій, настановчі листи. Він зауважує, що: «Особливо плідною виявилася співпраця П. Куліша з «Правдою» у 1869 р. <...> Однак через конфлікт між П. Кулішем і галичанами <...> (відсутність коштів, І. авторитарні риси його характеру, гострі суперечки між львівськими видавцями «Правди» тощо) відбувся розрив стосунків» [68, с.44].

Включене в роман листування Юліана Романчука з Ганною Барвінок на цю тему доповнене його відповіддю на її лист про репутацію чоловіка на галицькій землі. Також в ньому дається відповідь на запитання дружини головного героя про неоднозначність їх ставлення до нього:

«Впов. П-і. Добродійко!

Вже більше місяця збираю ся відповісти на Ваш останній лист та всякі перешкоди спиняли се до мені. Передовсім дякую сердечно за цінну і милу присилку Ваших оповідань: она мені дорога й сама собою, своєю вартістю, і яко пам'ятка від Вас.

Щодо видання творів Вашого...дружини, то жаль мені дуже, що тут заходить межи нами таке непорозуміння. Найперше впевню Вас, Впов.

Добр., що моє виданє не то не уб'є Вашого, як побоюючись, але ані на одну копію не будете мати страту від цього.

Моє виданє в Росію зовсім не буде висилатися, воно там не може мати і доступу, бо заграничне ... в українській мові беруть у Вас таке високе мито. Та й знов Вашого видання не розійдеться у нас більше як 3 або 4 примірники, бо оно задорого для нас.

Наші люде не мають довіри до їх з причини неакуратності Ваших видавництв. І се не моя тільки гадка, але й таких щирих приятелів Ваших, як Ол. Барвінський і Пулюй.

Я ж тому й писав вже, що тут ніякої конкуренції не може бути.

Друге: я і тов. «Просвіта», котре надає наклад, не для зиску видаємо «руську письменність». Ми маємо з того видання радше матеріальну страту, бо ж видатки на друкування не можуть бути без помощи з своєї кишені, а Просвіта пускає ті книжки так дешево, що їй кошти не вертають ся всі; ми робимо се й робимо ради ідеї, для народної справи.

Третє: моє виданє може бути й корисне для Вашого..., знайдеться у мене дешо, чого би у Вашім не було, а з мого видання все, що схочете, і взагалі моїм виданєм користуватися до вподоби.

Вже й не кажу про те, як виданє може причинити ся до слави імені Куліша.

Коли отак з мого видання не буде для Вас ні найменшої страти, а буде навіть користь, то вже те не можна сказати, щоби воно було «не по-божому».

Щодо правної сторони, то межі Росією і Австрією нема договору щодо літературної власності, і обі держави вільно по закону передруковувати взаємно книжки і поодинокі твори.

Але прошу мені вірити, що я не користав би з сього права, коли б через те мав кому-небудь, а особливо Вам, зробити найменшу кривду. Прошу тільки спокійно розважити річ, прошу спитатися найбільш прихильних Вам

людей, а пересвідчите ся, що по моїй стороні єсть повна правда. Мені було би дуже прикро, якби Ви мали який жаль до мене...

Перший том творів Куліша вийде ще сего місяця і я Вам, розумієть ся, зараз єго пришлю. В дальших томах рад би я помістити різні портрети Вашого ... дружини, з молодих і старших літ, також образ Вашого хутора ... і т.и. Якби Ви були ласкаві прислати мені які фотографії або рисунки, я був би дуже за се вдячний, а прислане зобов'язую ся відослати неушкоджене.

Засим зичу Вам, Вп. П. Добр., веселих свят різдвяних і всякого добра, з новим роком та остаюся з щирим і повним поважанєм.

У Львові 5\I 1909 23\12 1909

Юліан Романчук» [32, с.198,199].

Можемо побачити в листі запевнення автора листа про відсутність зв'язків Австрії з Росією, відсутність планів з виданням там будь-якої спадщини. Також варто звернути увагу на наголошенні Юліаном Романчуком на тому, що матеріальних проблем у розповсюдженні вагомої у суспільстві творчості чоловіка не має бути.

У наступному листі Олександри Михайлівни до Юліана Романчука, пов'язаного з наданням твору для видавництвом було згадано неповернення Шекспірових перекладів невідомим сербським видавцем Тимченком, який приїздив за ними до Києва, про що вона також писала Іванові Пулюю в одному з проаналізованих листів. Як вказує І. Корсак, цей лист: *«цілковито різнився тональністю» [32, с.199]:*

«18.01.1909 с. Заріг

Високоповажаний Добродію!

Чаруйтеь своїм незнанієм, що около робиця. А я уже вийшла із тих літ, котрі призраками тішаця. Мені треба факти відоми. Тим-то й діло, що все таки – «не по-божому».

Маю жаль на Вас; да и на інших в Галичині Я уже з д. Тимченком і д. Грушевським бойкотую не один рік. А 10 років. Д. Тимченко забрав 13 драм у Києві з вітрини Куліша і одвіз ві Львів и оддав як свою власність д.

Грушевському без всяких умов. Той же і не попитав, хто йому дав і чи мав право... Забрав, і не подивившись, чия се спадщина і надрукував, і торгував 10 літ. На свою користь і мене не спитавшись.

Я ж, прочувши про се, обернулася з докором до д. Тимченка, що як він смів се зробити Він мені відповів, що він уповноважений. Ким і як мені не написав. Мій ж дружина послі пожежі (у нас ще і хати не було) у амбарі днем при свічі перекладала Шекспірови драми з важною метою – доказати своїм і москвичам, що се не жарти, а мова літературна, і на їй можнащо завгодно висловлювати, і їх 15 переложив іще, і тепер дві ще не надрукованих лежать. Так стараєця Україна.

Дружина перекладав і хотів надрукувати для Українців Росію, бо галицька мова для мене дуже тяжка. Но тоді цензурні утиски були невиносні...

Як же думаєте, чи є по-божому? Що вони моїм майном торгують? 10 літ наживаюця, а я досі не маю «Марусі Богуславки». «Ось як наша піч пече». Як довги платять

Тепер усі галицькі книжки свобідно продаються у Києві, магазин Степаненка і Грушевського, новий магазин на Владимирській, дом № 28. Ви можете і самі удостовіреця, виписавши відтіль яку книжку

И вони спершу хитро продавали Шекспіра. Дивлюсь увесь переклад мови дружини – і імені Куліша нема. Тоді я пишу Степаненку: що се значить? В чій воно руки перейшло без мосі волі раз і вдруге? З цим треба посчитатися. Силою з вітрин похватили і торгують, і тут, і за границею, мов увесь рід наш вимер...

З великою повагою А. Куліш» [32, с.197,198,199,200].

Отже, зважаючи на особливості листів як інтертекстем роману, можна підсумувати, що вони саме в жанрі художнього роману в першу чергу виконують документальну та одночасно характеротворчу, естетичну функції. Жанр твору вимагає підкріплення умовиводів та домислів певними свідченнями, які підкріплюють висновки І. Корсака у розгляді певного

персонажа, який являється проекцією реальної постаті у її відповідному перетворенні в художньому світі роману. Серед ознак репрезентації, специфічних для роману, слід виділити: окреслення загального культурного становища XIX століття, зв'язків головного героя з літературними колегами, представниками дворянського роду, близьких друзів та родичів подружжя Кулішів. Також варто відзначити спрямованість вибору епістолярних джерел для передачі емоційних станів персонажів в певні моменти їх реального життя із переосмисленням у контексті світу твору та бачення І. Корсака. Варто згадати вибірку емоційних листів Пантелеймона Куліша до своєї дружини, до тих, з ким у нього були романи, листів з хутора, що передають особливості світобачення діяча, відомого також за своєю хуторною філософією. Можна зауважити, що вибір листів вмотивований перспективою, кутом зору його дружини у сприйнятті І. Корсака, оскільки роман присвячений саме їй. Для її характеристики також використовувався епістолярій для передачі особистих переживань за тематикою проблем у сімейних відносинах, серед яких чільне місце посідає відсутність спроможності мати власну дитину, складнощі у творчій діяльності, які пояснюються спрямованістю на самовідданість справі чоловіка – вона подається в романі усвідомленою, вмотивованою персонажем. Листи відіграють важливу роль у поясненні дружніх стосунків головної героїні з І. Пулюєм, перекладачем та фізиком, винахідником ламп, відкриття яких було зараховано Рентгену. Особисті листи з дружиною, таким чином, слугують відтворенням зв'язку та взаєморозуміння між близькими знайомими. Прикмітним для використання є прийом формалізованого включення інтертекстем у певній згрупованій послідовності та візуальній відповідності.

Листування у творі є домінантим типом інтертекстуальності.

2.2 Роль щоденників у показі внутрішнього світу персонажів роману

І.Корсака

У романі окрім епістолярних жанрів, що зближують читача з головними та другорядними персонажами, описуються історичний та соціальний контексти, а також цитуються фрагменти щоденників та згадки про них.

Важливо, що автор не завжди повідомляє читачеві про цитацію. Це пояснюється особливістю еклектичності жанру художньої історичної біографії, у якого на меті стоїть розкриття подій із балансуванням між об'єктивним відтворенням та авторським домислом подій у романі.

Вартим окремої уваги є те, що автор роману майже співмірно використовує щоденник Пантелеймона Куліша та окремі уривки з його епістолярію хуторянської тематики для відтворення особистих переживань героя. Таким комбінуванням автор роману підкреслює метажанровість мемуаристики головного героя, оскільки він не орієнтований на прочитання тільки його творцем. Хоча і передаються особистісні переживання, вони несуть специфічне естетичне наповнення й мають певну цілісність, що визначає художню повноцінність кожної замітки. В такий спосіб фрагменти щоденників суттєво доповнюють художній світ твору.

Згадуваним є щоденник Пантелеймона Куліша 1845–1848 років. За художньою цінністю написання його слід вважати літературним, оскільки записи в ньому дотримані у хронологічному порядку, а кожному окремому записі характерна завершеність викладу, що є специфічним для цього жанру писемної творчості.

У творі він згаданий при характеристиці життєвої долі Пантелеймона Олександровича. Оскільки він мав авторитетні знайомства, то йому вдавалося досягати певного успіху в своїй діяльності. Зокрема, рекомендація Михайла Юзефовича переконала редактора журналу «Современник» Петра Плетньова у цінності художнього доробку талановитого творця. Згадується запис П. Куліша за шосте січня 1846 року – день візиту до Плетньових.

Автор акцентує на особливій увазі героя до доньки Петра Олександровича – Ольги, що описана *«дівчинкою веселою і добродушною, що, як переступала поріг кімнати, то немов світла та тепла там побільшувало»* [32,с.12]. І.Корсак з методологічною точністю зазначає: *«У січневому щоденнику сорок шостого року Куліш запише: «Сегодня, сидя насупротив меня за столом, Ольга была так тиха и задумчива, что я назвал ее героиней баллады. Она мне нравилась, и я почувствовал, что могу к ней пристраститься. Надо вести себя как можно благоразумнее. Не смешно ли уверять себя и других, что без той-то жить не могу. Время ото всего нас излечивает. Теперь Саша дорога моему сердцу как сестра, но без нее еще возможно для меня семейное счастье»* [32,с.18]. У цьому ранньому записі І. Корсаком продемонстровано певну зацікавленість молодого Пантелеймона Олександровича дочкою Петра Плетньова. Відмова матері Олександрі Михайлівни – Мотрони Василівни у сватанні спочатку не дала здійснити йому свій план. У творі продемонстровано цей фрагмент запису, з якого можна дізнатись про душевний стан головного героя у дійсний період життя письменника після відмови матері, якій згодом довелось змінити свою думку (див. повний запис зі щоденника у додатку Є).

Оскільки роман присвячений Ганні Барвінок та її персональному творчому та історичному внеску у розвиток української культури, одним із завдань, які бачить перед собою автор є критичність в оцінці вчинків та потягів її чоловіка. Таким чином автор роману підкреслює серцеву розгубленість талановитого Пантелеймона Куліша: *«Якби зараз раптом його запитали, до кого душа хилиться більше – до Олі чи Саші, він розгубився б і не зміг відповісти»* [32,с.13].

Варто зауважити, що залення саме цього фрагмента зі щоденника П.Куліша Іваном Корсаком також пояснюється бажанням автора роману пояснити складнощі у стосунках подружжя, а саме схильності Пантелеймона Куліша та творчій нестабільності його характеру. Використання персональних записів допомагає психологізації образів головних героїв, що

зумовлюється біографічним жанром. Окрім художньої образності та стилістичного наповнення, щоденник Пантелеймона Олександровича з характерною йому внутрішньою діалогічністю відіграє свою роль репрезентативу особистого характеру. Це дозволяє авторові спрямовувати читача на об'єктивне сприйняття зображуваного. Сергі Єфремов, відомий критик, публіцист, укладач щоденника Пантелеймона Куліша 1846–1848 років також відзначав важливість його прочитання для усвідомлення талану Пантелеймона Олександровича за допомогою знайомства із його внутрішніми переживаннями: «В записках про себе самого молодий Куліш подає чимало такого, що найкраще поясняє його духовну вдачу; зражується з такими інтимними думками й переживаннями, що дозволяють зазирнути йому в самий глибокий душ і викрити ті зародки духовних імпульсів, що зробили Куліша таким, яким його маємо: великого працівника на ниві українського відродження, та разом і великого ж, мовляв, асинтетика, що ніяк не міг упоратися з отими супроілежними почуттями, які роздирали його на частки й спричинилися до його жорсткої життєвої драми.» [40,с.10].

Близьким другом подружжя та старшим боярином на їх весіллі виступав Т. Шевченко, щоденник якого також згадується в романі. За ознакою естетичної цінності та хронологічності викладу він схожий із щоденником Пантелеймона Куліша. Варто звернути увагу на його перекладеність у романі на відміну від щоденника чоловіка Олександрі, що включається у твір в оригіналі. Такий фактор є вагомим у загальному контексті сприйняття персоналії, оскільки в свою чергу також модифікує процес її перцепції для читача. Оскільки діяльність Пантелеймона Куліша переосмислюється критично автор навмисне залишає його російськомовний варіант для точності відображення, але й викликання певного скептицизму до інтерпретованого образу. У сюжеті твору Тарас Шевченко святкував весілля Кулішів. Через багато років він буде згадувати цю радісну подію. *«Спливе більше десятка літ та зим, – пише І.Корсак, – і на берегах далекого Каспію*

Шевченко загає зі щемливим сумом у щоденнику»: «Тихо заспівав гайдамацьку пісню «Ой поїзжає по Україні та козаченько Швачка». Од сієї, любої моєму серцю пісні, непомітно для себе я перейшов до другої, яку люблю не менше – «Ой ізійди, зійди ти зіронько та вечірняя». Ця меланхолійна пісня нагадала мені той вечір, коли я і молода дружина Куліша співали в два голоси сю чарівну пісню. То було на другий день їхнього весілля фатального 1847 року. Чи побачу я коли ту прехорошу блондинку? Чи заспіваю ще я з нею цю задушевну пісню?» [32,с.17]. Такий запис Т. Шевченко зробив одинадцятого липня (див. повний запис зі щоденника у додатку Ж). Варто звернути увагу, що в оригіналі Т.Шевченко фіксував свої спогади в щоденнику російською мовою: «...тихо запел гайдамацкую песню: «Ой поїзжає по Україні та козаченько Швачка». От этой любимой моей песни я незаметно перешел к другой, не менее любимой: «Ой ізійди, зійди, ти зіронько та вечірняя». Эта меланхолическая песня напомнила мне тот вечер, когда я и молодая жена Кулиша пели в два голоса эту очаровательную песню. Это было на другой день после их свадьбы, в роковом 1847 году. Увижу ли я эту прекрасную блондинку? Запою ли с нею эту задушевную песню?» [89,с.49–51]. Долучаючи такі записи до твору з ситуації весілля подружжя Кулішів, під час якого боярин-Тарас заспівав декілька пісень із Ганною Барвінок, висвітлюється талант головної героїні як вже обізнаного молодого збирача фольклору. З літературознавчої точки зору, таке своєрідне художнє переосмислення мемуарного матеріалу в сюжеті є цікавим творчим прийомом автора створення заангажованого сприйняття читачем відомих особистостей. І. Корсак інтерпретує тужливий настрій Тараса Григоровича, який перебував у засланні, тугу за минувщиною, окремо й за молодістю, енергійністю молоді та талановитої Олександри Білозерської ще до пережиття нею подружніх складнощів. Його щоденник доповінює сприйняття персонажа розкриттям постаті Тараса Шевченка для читача по іншому. Окрім окреслення стосунків його з головним героєм у метафоричній притчі про лева та левенятка [32,с.90], де він виступає в ролі вирішального

діяча в українській історії, мемуарний запис в романі відтворює постать ще й як поціновувача української фольклорної пісні.

У художньому світі твору вкраплення щоденників постатей із літературного оточення Кулішів допомагає у зображенні особливостей життя та діяльності подружжя, характеристиці їхньої взаємодії.

Одним із головних завдань автора роману вбачається «оживлення» відомих постатей XIX століття. завдяки щоденниковим записам. Наприклад, прямо згадується щоденник Віри Сергіївни із роду Аксакових, що допомагала своєму батькові Сергію Тимофійовичу у роботі над «Історією мого знайомства з Гоголем». Оцінно автор ставиться й до взаємодії Олександри Йосипівни Смирнової-Россет з Кулішем, що на той момент працював над своїми «Записками о Гоголе» і випитував у неї відомості про відому постать. Пантелеймон Олександрович звернувся до Аксакових з проханням про допомогу у фінансуванні. У своєму щоденнику Віра Сергіївна згадуватиме тривалі вичитування ще ненадрукованого твору, висловить враження від згадки талановитого Миколу Гоголя і збирача відомостей про нього: *«Два дні читали записи про Гоголя вечорами, а потім два дні і ранок, і вечір також. Враження від того передати важко, хвилювало те читання неабияк. Слова Гоголя піднімають із денця всі сили душевні, всі її забуті прекрасні потреби та устремління, піднімають питання давно забуті, тривожать ту душу, розширюють простір її, і важкувато дати раду всьому цьому життю, що прокинулося. До того ж бентежили спомини про самого Миколу Васильовича, про той голос, що багато разів у цих стінах лунав і якого не почуємо більше, про ту силу життя, про ту невичерпну любов до всього і до кожного, яка не давала йому спокою! Листи його переповнені цією любов'ю... Яка свіжість, яка повнота прекрасного життя в його молодих листах! Які дорогоцінні уривки знайшов Куліш! Душа перейшла через стільки вражень при цьому читанні. Робили деякі помітки та зауваження, і Куліш сприймав поради охоче та з розумінням...»* [32,с.52]. Щоденник наразі підкреслює близькість знайомства Пантелеймона

Олександровича з тогочасною заможною верхівкою, яка щиро визнавала й підтримувала на різних рівнях його вагому діяльність.

Зокрема це слугує піднесеністю значення внеску Ганни Барвінок у становлення засновника власної друкарні Пантелеймона Олександровича, оскільки задля цього героїні роману доводилося жертвувати часом на власну творчість.

Отже, щоденники, як один із інтертекстів роману спрямовувався на увиразнення та документалізацію оповіді твору. Вони розкривають особистий внутрішній світ діячів ХІХ століття, зокрема згаданий фрагмент запису головного героя відтворює його переживання щодо відмови у сватанні з Ганною Барвінок, запис Тараса Григоровича – зацікавленість у фольклорній пісенності, а однієї із знайомих Пантелеймона Олександровича, Віри Аксакової, окрім культурних зв'язків із представниками дворянського роду, – талану та захопленнь молодого діяча Куліша.

2.3 Періодика ХІХ ст. та інші документи як окреслення рамок подій у творі.

Значущим в першу чергу для об'єктивної рекреації подій є ще один тип інтертекстем, який часто фігурує в романі, – періодичні видання та замітки в них документального характеру. У художньому світі твору вони слугують поєднанням персонажів між собою у часових межах ХІХ ст.

Окремо варто виділити використання інтертекстем для висвітлення власної творчої діяльності Пантелеймона Куліша та критики, пов'язаних з нею, оскільки найбільше текст насичений саме ними та вони є пліднішими у розгляді.

До ідей Пантелеймона Олександровича стосовно Галичини та об'єднання народу в сюжеті відбулася зустріч Пантелеймона Куліша та Анатолія Вахнянина (1841–1908 рр.), композитора, діяча. Він був також засновником і головою українських товариств: студентського «Січ», Відень (1868), «Просвіта», Львів, брав участь у роботі українського театру при

товаристві «Руська бесіда». Висвітлюючи в романі їх спільну ідею про необхідність: *«в одне в'язати галичан і наддніпрянців»* [32,с.76], згадано часопис, який мав допомогти їм в цьому – «Правда». Журнал публікувався (з певними перервами та ускладненнями за історичних умов) з 1867 до 1898 рік. В ньому можна було знайти етнографічні, історичні, мовні публікації авторів східної частини України: «Пантелеймона Куліша, Марка Вовчка, Олексі Стороженка, Івана Нечуя-Левицького, Михайла Старицького, Миколу Костомарова... і західної: «Осип-Юрія Федьковича, Данила Млаки, Василя Гльницького, Федора Заревича, Володимира Навроцького, Володимира Шашкевича, Івана Франка...». Як зазначають автори дослідження львівських часописів Михайло Романюк та Марія Галушко: «Правда» стала «лучником» між західною і східною частинами українських земель» [71,с.98].

У ситуації зустрічі включено у твір *«вирізки»* з «Московських відомостей», газети при Московському університеті, що створена за наказом російської імператриці Єлизавети. Вони подані Олександром Михайлівною Анатолію Вахнянину.

І. Корсак неодноразово порушує у творі тему імперіалізму, мовно-культурних заборон та взаємодії України з сусідніми державами, людьми відповідних поглядів. У цих фрагментах з «Московських відомостей» йде мова про *«відсутність історії українського народу»* : *«Но чего хотят наши украинофилы? Украина никогда не имела особой истории, никогда не была особым государством; украинский народ есть чистый русский народ, существенная часть русского народа, без которой он не может оставаться тем, что есть»* [32,с.76,77].

Вирізка з «Московських відомостей» про українську мову, яка з'явилась *«из ничего вдруг»*, відповідно коментується І. Корсаком в романі: *«яка зверхність і скільки чванства»* [32,с.77]. Олександра Михайлівна демонструє Анатолію Вахнянину наступні вислови москвофільського характеру: *«И вот мало-по-малу из ничего образовалась целая литературная украинофильская партия, вербуя себе приверженцев в нашей беззащитной*

молодежи. Истощались все прельщения, чтобы связать с этой новой неожиданной пропагандой разные великодушные порывы, разные смутно понимаемые тенденции, разные сердечные чувствования. Из ничего вдруг появились герои и полубоги, предметы поклонения, великие символы новосочиняемой народности. Явились новые Кириллы и Мефодии с удивительнейшими азбуками, и на Божий свет был пущен пуф какого-то небывалого малороссийского языка. По украинским селам начали появляться, в бараньих шапках, усердные распространители малороссийской грамотности, и начали заводить малороссийские школы, в противность усилиям местного духовенства, которое вместе с крестьянами не знало, как отбиться от этих непрошенных просветителей. Пошли появляться книжки на новосочиненном малороссийском языке» [32,с.77].

Серед цієї послідовності вирізок в романі є фрагменти з «Вестника Юго-Западной и Западной России»: *«Мысль о какой то отдельности малорусского народа и его языка мы считаем просто нелепостью, которая довела бы его не до отдельности, не до самостоятельности, но до погибели; без нашего выработанного, уже богатого письменными произведениями общерусского языка его неизбежно ожидает исчезновение в волнах известной нам западной пропаганды...» [32,с.78].* Варто зазначити, що названий вище журнал згадувався в описі значного доробку Пантелеймона Куліша з виправданням автором роману присутності там певних статей діяча необхідністю створення певних умов для уможливлення ведення просвітницької діяльності: *«брався хитрити та якось задобрювати ту владу, навіть підлещуватися починав. Вже й матеріали окремі в «Вестнике Юго-Западного края, виданні слави поганой, публікувати став» [32, с.113].* Цей історико-літературний журнал виходив з 1862 по 1871 та мав основне спрямування на пригноблення національно-визвольних настроїв у державах, на які спрямовувався Російський вплив: «Україні, Білорусі, Литві та Польщі». Оленою Дзюбою у дослідженні його змісту зазначається, що він пропагував ідеологію «єдиної та неподільної Росії», різко реагував на публікації, що

протидіяли цій ідеології. Окремо виділено петербургський журнал «Современник», український перетрбургський «Основа», львівський журнал «Мета» [22].

Журнал, редагований Петром Плетньовим, «Современник» згадується при вступному описі-характеристиці персонажа Пантелеймона Олександровича, якому піклувальник Київського району Михайло Юзефович, допоміг з публікацією частин історичного роману «Чорна рада» через знайомство з П. Плетньовим [32,с.11] Відомо, що журнал виходив з 1836 по 1846 рік під вище згаданою редакцією. Окрім російських письменників там публікувався Микола Гоголь, серед тематики публікацій твори віршованого характеру, прозового, історичні, етнографічні та критичні статті.

Анатоль Вахнянин під час обговорення з подружжям Кулішів питання зв'язків Галичини та південної частини України, а саме важливості створення спільного періодичного видання, іронічно згадав доручення *«московськими хазяями»* [32,с.78] часопису «Слов'янська зоря» *«недовареному гімназисту»* [с.78], російському винахіднику Йосипу Лівчаку. Останньому довелося *«допомогти брати ще двох русинів, бідних»* [32,с.78], : *«позаяк він сам не здібний до такої праці»* [32,с.78].

Одним із найвідоміших серед переліку є український щомісячний суспільно-політичний літературно-мистецький журнал – «Основа». У історичній розвідці Олексія Яся зазначається, що «Основа», загальний для всього українського народу журнал 1861 - 1862 року, спрямовувався на відстоювання прав української нації. Там друкувались твори: «художньої літератури, праці з історії, бібліографії, документи, спогади, літературна критика і публіцистика, рецензії, подорожні нотатки...» тощо. Варто окремо наголосити на тому, що тут «вперше опубліковано багато творів Тараса Шевченка (понад 70 поезій, у тому числі «Іван Гус», «Неофіти», п'єса «Назар Стодоля»), Леоніда Глібова, Степана Руданського, Пантелеймона Куліша, Олексія Стороженка, Якова Кухаренка, історичні праці Миколи Костомарова,

Пантелеймона Куліша, Олександра Лазаревського, Тадея Рильського, Павла Житецького, Павла Якушкіна та інших.» [90]. Варто звернути увагу, що там вперше порушувалось питання самобутності української ідентичності у статті Миколи Костомарова: «Правда москвичам о Русі», «Правда полякам о Русі».

Також слід зауважити, що чималий творчий внесок у цей журнал робила й сама Ганна Барвінок, що згадується у творі, описуючи початок ускладнень у подружніх стосунках: *«У самої Олександри Михайлівни стосунки з Кулішем тріскалися, сипалися і шкереберть летіли, мов недобра сила яка в Пантелеймона Олександровича вселилася і ще додала до всього зверхності та зарозумілості. І в редакції журналу «Основа», де Олександра Михайліна видрукувала низку своїх творів, стосунки чим далі, то ставали складнішими»* [32,с.98]. У цій ситуації з твору журнал об'єднує між собою трьох представників сім'ї – Олександрю Білозерську, її чоловіка та брата, головного редактора – Василя Білозерського. Згадано журнал було у сварці Кулішів: *«Ні з сього, ні з того, згадавши недовгий вік журналу «Основа», взявся дружинну шпетити і дорікати за лінки вроджені і фінансову безпорадність брата її Василя, робити вислід при тому далекосяжний: «Та й рід ваш увесь до цього нездарний»* [32,с.210]. Пантелеймон Олександрович мав важливу роль у ствановленні «Основи» як відомого та авторитетного видання, приділяючи велику увагу відбору матеріалу, редакторській діяльності та популяризації. Видання, як і друкарня Пантелеймона Куліша, припинило своє існування через фінансові складнощі, а саме – переслідування української мови, до якої додався «Валуєвський циркуляр» 1863 р.

Характеризуючи специфіку світогляду Пантелеймона Куліша як важливого в історії українофільства діяча, подається замітка у московському альманасі «День» вже згаданого Івана Аксакова, слов'янофіла специфічного світогляду, якому, як зазначає І. Корсак, головний герой: *«муситиме дарувати відчутного відкоша»* [32,с.177]: *«Читателям «Дня» известно, что*

мы всегда спорили с теми нашими писателями, которые старались создать особый Малороссийский литературный язык, и доказывали тщету и ненужность их попыток. Мы вели оживленную полемику с г. Кулишем и с г. Костомаровым, и с «Основой» – журналом, к сожалению, преждевременно прекратившимся. Мы и впредь будем неослабно спорить с ними в пределах литературных и равным оружием, если только нам не помешает клевета и вообще неуместное патриотическое усердие... Мы восставали против исторических и литературных убеждений гг. Кулиша, Костомарова и других, но наша вера в незыблемость Русского земского строя, в единство Руси, основанное не на теории, а выработанное историей и зиждущееся на единстве духовном...» [32,с.177,178].

Художньо переосмислюючи діяльність Пантелеймона Куліша, І.Корсак пояснює засуджувані тогочасним суспільством вчинки, що пов'язуються з «втомою від людей, від життя» [32,с.176], а також наголошенням на величчі постаті в укаїнській культурі: «*Чи то ж не він, захопившись ще замолоду минувиною українською, пише «Михайла Чернишенка», чи то не з-під його пера ліг на папір перший український історичний роман «Чорна рада»?* [32,с.181].

Висвітлюється у творі як одна із надважливих творчих досягнень Пантелеймона Олександровича його фольклорно-історичний збірник «Записки о Южной Руси». Відомо, що збірник видавався у двох томах 1856 – 1857 роках. Загалом вона містить матеріали фольклорного характеру про звичаї народу з художньої та історичної точки зору. До цього вже згадано лист до Сергія Аксакова, якому головний герой пояснює важливість публікації свого твору «Записки Южной Руси» першочергово для розвитку культури (Див. Розділ 2.1).

Наголошуючи на великому внеску чоловіка Олександри, за який по його смерті клопоталася його дружина, перелічуються твори Пантелеймона Олександровича, а також видання їх у авторитетних періодиках ХІХ ст. Серед письменницького доробку зазначений «Михайло Чернишенко» –

перший роман письменника історичного характеру, який він написав, «будучи викладачем в київському дворянському училищі [32,с.11] », також загальновідома «Чорна рада», біографічні «Записки о жизни Н. В. Гоголя [52,с.182]», переклад «Позичена кобза» [32,с.183] та альманах «Хата» – український літературно-художній альманах П. Куліша 1860 року, що видавався в Петербурзі. В ньому були зібрані вірші зокрема Тараса Шевченка, творчість Марка Вовчка, Ганни Барвінок.

Серед періодичних видань згадується перший тижневик Галицько-Буковинських народів – «Вечорниці», в якому публікувалися розвідки історичної тематики, в тому числі Пантелеймона Олександровича «Історія України од найдавніших часов» 1863 р. «Він був створений організацією «Молода Русь» та виходив з 1862 по 1863, був замінений «Метою» та в 1865 «Нивою». Основним мотивом створення стала протидія поширенню москвофільського руху, підтримки національного відродження. Згадано серед переліку й власне часопис «Мета» «народовецького напрямку» [32,с.29], що публікувався у Львові з 1863 по 1865. Зміст журналу складали статті на політичні, побутові, невольницькі теми. У «Меті» вже містилися художні твори Тараса Шевченка, Пантелеймона Куліша, Данила Мордовцева (біограф Пантелеймона Олександровича та Миколи Гоголя) та інші.

Окреслено в романі за допомогою періодичних включень й тему ставлення Пантелеймона Куліша до Тараса Шевченка, зокрема замітка з чернівецької газети народів буковини «Буковина», яка виходила друком з 1885 по 1918 рік. Нагромадження критичних відгуків, ознайомлення з якими призвело до сварки між подружжям, з газети «Буковина» включено в роман «Листи з України Наддніпрянської» «П. Вартового» – псевдонім Бориса Грінченка, який оцінює вчинки діяча: *«Ми простили б се Кулішеві, ми не згадували б про сей його важкий кожному патріотичному вкраїнському серцеві вчинок, простили б тим, що багато добра зробив Куліш своїй країні; тим, що сам він потім у своїй «Крашанці» назвав Шевченка «мучеником чоловіколюбства», а в передмові до »Хуторної поезії» сказав, що «усе, що*

єсть істинно людського на Україні, йде за стягом Шевченка»; але ми не можемо цього зробити, бо трохи згодом той же таки Куліш у московському часописі «Южный край» надрукував вірші «З небес», а в них примушує Шевченка казати про себе, що він «був п'яний», що «співав по п'яну» про «діла скажені», слухаючись «баби Талалайки», яка «безкостим язиком своїм його дровича [32,с.211,212]. Погляд Бориса Грінченка відповідає ставлення до постаті головного героя, що висвітлено в романі у характеристиці Іваном Корсаком його особливої «левої натури» [32,с.90; див. розділ 2.1].

Автор роману звертає увагу в сюжеті на матеріальні складнощі, які переслідували Пантелеймона Олександровича в наслідок вилучення з продажу його творчого доробку. Варто зауважити, що окремо відтворено реалії заборон українських творів, назв та пов'язаних культурних об'єктів. Це засвідчується періодичними, інтертекстемами, між переліком яких згадано «українську друкарню», яку її творцю, Пантелеймону Кулішу, в наслідок того, що «*крутнула влада державним носом, не дозволено, якщо хочеш, то власним іменем хіба клич*» [32,с.111] було названо «Друкарня Пантелеймона Куліша». Датою створення вважається 1856 рік, а функціонування її припиниться з втіленням суворих антиукраїнських заборон. У друкарні Пантелеймона Куліша вперше було надруковано багатотомне наукове видання творів Миколи Гоголя «Сочинения и письма Н. Гоголя», також і Марко Вовчок, «Народні оповідання Марка Вовчка». Поза окресленим за допомогою епістолярію романом (див. параграф 2.1), головний герой надавав допомогу в її становленні як поетеси. Також там друкувалось велике зібрання творів Григорія Квітки-Основ'яненка, Івана Котляревського та інших представників письменства ХІХ ст. [69,с.4].

При характеристиці другорядного персонажа Марії Вілінської Михайлом Драгомановим було згадано Паризький журнал: «Журнал виховання і розваги». В ньому П'єром Етцелем, видавцем І. Тургенева, під псевдонімом «П. Сталь» було опубліковано перероблений твір Марка Вовчка. Цей факт був поданий в романі з метою гіперболізації емоційного

стану як чоловіка, так і дружини. Для виразності у мовленні Михайла Петровича наголошувалось: *«Твір має неабиякий успіх»* [32,с.169]. Відомо, що його авторка отримана Монтіновську премію від Французької академії наук та його було перекладено багатьма мовами світу.

Також у друкарні Пантелеймона Куліша вийшла друком його власна праця 1857 року – «Грамаатка», яку у дослідженні визначає Оксаною Кравченко як *«один із перших підручників для навчання грамоти українською мовою»* [35,с.4]. У листі 1856 р. до Валентина Тарнавсько Пантелеймон Куліш описує свій твір як книгу, яка *«явить народу, що він таке, звідки узявся і як йому подобає на світі жити»* [32,с.111]. Слід згадати, що у «Граматиці» було вжито український фонетичний правопис – Кулішівку, проблематиці навколо якої присвячено п'ятнадцятий розділ роману. Замітка, яка потрапила до рук Пантелеймона Олександровича є перетвореним його листом, який планувався ним до публікації у випадку *«якщо користатиметься хтось нею зі злою ціллю»* [32,с.81]. В опублікованій на Галичині замітці пояснюється «зречення» правопису, як І. Корсак його називає: *«від дітища свого»* [32,с.82], : *«Вам известно, что правописание, прозванное у васъ в Галичине кулишивкой, изобретено мною въ это время, когда все в Россіи были заняты распространениемъ грамотности въ простомъ народе. Съ целью облегчить науку грамоты для людей, которымъ никогда долго учиться, я придумалъ упрощенное правописание. Но из него делают теперь политическое знамя. Полякамъ приятно, что не все русскіе пишут одинаково по русски; они в последнее время особенно принялись хвалить мою выдумку: они основывают на ней свои вздорные планы, и потому готовы льстить даже такому своему противнику, какъ я... Видя это знамя в неприятельских руках, я первый на него ударю и отрекусь отъ своего правописания въ имя русского единства...»* [32,с.81].

До низки вилучень зазначено в романі: *«україномовний додаток «Село» до часопису «Народное чтение» ? Заборонити!»* [32,с.112].

Про часопис відомо, що він публікувався з 1850 по 1861 в Петербурзі та мав ліберальний напрям, що підтверджує публікація в ньому творів Тараса Шевченка.

Олександра Михайлівна відреагує: «*Невблаганність цензури*» [32,с.114] на ще одну заборону, на той раз це була «Хуторская философия и удаленная от света поэзия» 1879 року її чоловіка . Про цей період у житті подружжя, зокрема після вилучення твору, зауважив І. Корсак, зважаючи на історичну складність тогочасного буття: «*як вилучили три тисячі її примірників та кинули Кулішів у борги, що мулятимуть їх плечі впродовж років*» [32,с.114]. Він у зазначеній в творі брошурі «*вилит обурення*» [32, с.112]. Важливо, що вона подана у перекладі Івана Пулюя, з метою ще раз наголосити на його освітченості, в даному випадку як перекладача – знавця мов: «*Vergewaltigung der Basilianer in Galizien durch Jesuiten*» [32,с.112,113]. В присвяченому йому розділі, в якому згадується про вкрадене відкриття особливих випромінюванюючих ламп, необхідних для просвічування, що названо на честь Вільгельма Рентгена. За сюжетом І. Пулюй ознайомлювався із одним з номерів видання «Bohemia», в якому дізнався про нагородження нобелівською премією за відкриття у фізиці саме Вельгельма Рентгена.

«Revista Bohemia», який також називають «Bohemia» це найстаріший кубинський журнал загальної тематики, заснований у 1908 році. В ньому подавались статті на тему політики, історичного аналізу, порад з категорії «*fasion*». Використання такого видання описує не тільки мовну всебічність розвитку персонажа, а й культурної свідомості. Це також характерно підкреслено тим, що наза подається, єдиною серед інших періодик, в оригіналі. У внутрішньому мовленні Івана Павловича зринає: «*Відкриття Рентгеном нових властивостей так званого катодного випромінювання*», реакцію на що з емоційною піднесено передає персонаж у творі: «*Моя лампа! – вигукнув Іван Павлович – і хтозна чого більше було в його вигукові: подиву чи роздратування*» [32,с.105].

У критичній оцінці діяльності Пантелеймона Куліша в романі також обстоюванням і поясненнями І. Корсака позиції головного героя, поданні публіцистичних джерел, чільне місце серед яких займає публікація останнього: «Зазивний лист до української інтелігенції», яка була включена до «Хутірної поезії» 1882 року. Приписано у творі до цитації: *«Пантелеймону Олександровичу доведеться боронити своє бачення, боронити там, де тільки можна <...> з однаковим хвилюванням читали і на Галичині, і на теренах українських під московською лапою»* [32, с.88]: *«Було в Росії таке, що букварі і початкові шкільні книжечки дозволялось печатати по-жмудськи, по-самоїдськи, по-тунгуськи, тільки заборонено по-українськи. Було таке, що збирати грошові жертви можна було на всяку учту і на всяку світову пустоту; постав тільки заказ українцям складатись хоть по вдовиній лепті на наукову заповому землякам своїм. Було таке, що не боронено видавати всякі газети і журнали людям порожнім, ради редакторської на живи з людського недосвіду і легкодумства; українським же народолобцям забороняли сповіщати рідний край про все, чим би освітілась його темрява. Було таке, що Боже слово перекладувалось і зирянською, і комлицькою мовою, тільки невільно було перекладувати його мовою українською. Постало нарешті уже й таке, що навіть у повістях, писаних великорущиною, цензура поправляла изба там, де в рукописі стояло хата; вписувала барин там, де І. Корсак писав пан, і т. д.; а коли чумак заспіває в І. Корсака: Пропив воле, пропив вози, Пропив ярма і занози, то цензура вичеркувала чумацьке співання яко українське»* [32,с.89].

У дослідженні концепту самоідентифікації інтелігенції в Україні Світлана Гарняк оглядала мотиви, закладені у «лист» Пантелеймона Куліша просвітницького характеру: «Основна мета <...> закладена в епіграфі, що складається з трьох цитат – слів апостола Павла, «Пословиці», тези Спінози. Кожна з них несе особливе змістове навантаження, декодуючи два завдання, що ставив перед собою автор, – дидактичне, оприявлене в словах апостола Павла й «Пословиці» (заклик до духовності, активної життєвої позиції), й

аналітичне (цитата зі Спінози, у якій звучить настанова на інтелектуальний аналіз)» [13,с.4].

І. Корсак акцентує увагу на тому, що і головну героїню в свою сергу торкнулася справа обмеження культурного розвитку української нації. Згадано у творі молодіжний львівський журнал «Дзвінок», що виходив у період з 1890 по 1914 рік. Видання першочергово орієнтувалося на дітей старшого та середнього шкільного віку. Таке включення використане також для підкреслення важливості для Ганни Барвінок долі молодого покоління: *«чекала відповіді. Коли ж врешті зі Львова прийшов лист, все зрозуміла: то так довго і тяжко трудилась російська цензура, бо на кордоні з п'яти її творів, опісля «глибокодумних роздумів», пропустила тільки один – «Казку про Орла»* [32,с.110].

З іронією чоловіком Олександри Михайлівни згадувалось у творі цензурування при виданні оповідання *«про український побут»* [32,с.89] в московській «Газеті Гатцука», політично-літературній газеті, яка існувала по з 1875 – 1890 рік. В ній для публікацій виділялась художня рубрика, в яку герой хотів вмістити свій твір. Про видання першої частини він зазначає: *«перша половина побачила світ до отого сумнозвісного Емського указу 18 травня 1876 року, в тій половині ще дозволено було писати «хата» і «пан», а по указові вже, в другій половині, цензор редакторам велів писати тільки «по-московському»* [32,с.88,89].

І. Корсак, розглядаючи складну особистість чоловіка Олександри Михайлівни, неодноразово звертається до критики для прямого означення рецепції постаті в літературному середовищі як письменника та діяча непростих для усвідомлення поглядів. Окремим двадцять восьмим розділом твору відзначались відгуки про творчість Пантелеймона Куліша Сергія Єфремова, літератора та історика, академіка УАН. Він разом з Борисом Грінченком та Федором Матушевським створив Українську демократичну партію, був членом її ради, вийшови з якої створив нову – «Українську радикальну партію», яка була об'єднана за його ініціативи з «Українською

демократичною партією». Відомо, що він публікувався в таких часописах, як «Київська рада», «Рада». [7]. З переліку часописів в окресленні критичної думки С. Єфремова згаданий журнал «Киевская старина», що видався в Києві з 1882 по 1906 рік двома мовами та мав на меті висвітлення історичних фактів і модерних тенденцій, що в цей період виділяло його серед інших. В романі зазначено, що там також друкувався й вже згаданий мистецтвознавець Василь Горленко, шанувальник творчості подружжя, який у листі (див. Розділ 2.1) радив Олександрі Михайлівні всиновлення. Замість прямого опису згадано назви періодик, які означають певні досягнення В. Горленка. З метою зацентувати на його, а відповідно демонстрації у листі його захоплення подружжям, і їх освіченості включено назву відомого паризького університету «Сорбонна». Серед відомих українців-науковців також в свій час там навчався та склав першу україномовну церковнослов'янську граматику Іван Ужєвич. В цьому розділі з переліку виринає французька щоденна газета «Фігаро», заснована в 1826 році з дивізом «без волі на критику нема сенсу жити нам» [101, с. 124].

У внутрішньому мовленні головної героїні помітно гіперболізовану реакцію викликала критика «Хутірних недогарків» чоловіка в «Киевской старине»: *«читала вона рецензію Сергія Єфремова про «Хуторні недогарки» Куліша, читала і відкладала газету кілька разів, навіть з серця якось вихопилось: хіба може людина, ще й пристойно освічена як Єфремов, через чорні-пречорні якісь окуляри дивитись на творчість високу її дружини, хай речі там деколи і неоднозначні»* [32,с.148]. Включено в роман наступну замітку Бориса Грінченка про втомленого та «озлобленого» Пантелеймона Олександровича: *«Прочитавши які-небудь «Хуторні недогарки», недогарки розуму колись ясного і блискучого, а тепер чадного й озлобленого, недогарки таланту, колись свіжого й дужого, а тепер покаліченого й спотвореного, просто неначе з якогось темного, вогкого льоху на ясний день вийдеш. Страшно за людину робиться, що в душі своїй носила такий тягар ненависті – сліпої, невблаганної й несправедливої; боляче за талановитого*

письменника, що не зумів, коли треба було, спинитися й повернув свою музу на знаряддя тієї сліпої ненависті й незрозумілої злості» [32,с.148].

I. Корсак звертає увагу на сприйняття авторитетного критика у літературному середовищі, якому *«видаватиметься, що на молоде і задиристе покоління літераторів, на нього також, покоління старше децю з погордою дивиться: чи то пильно так придивляється, чи пробачити не в змозі критичне слово, хай навіть тричі правдиве» [32,с.149].* Цитувались слова Марко Вовчок стосовно вибагливості: *«Та він, якби міг, в ложці води мене утопив» [23,с.149].*

Інша інтертекстема з критичної статті Сергія Єфремова *«Провіяний Куліш»* про Пантелеймона Олександровича позначає характер його ставлення до діяча, прочитавши котре можна бачити повагу та певним чином невинуваті сподівання представника більш молодого покоління: *«Я добре пам'ятаю, як ми, зелена молодь початку 90-х років, навчаючись українства на творах Куліша, не раз згадували його ім'я, дізнавшись, що він ще живий, та дивувалися, чому він мовчить і не озветься з своєї Мотронівки. І навіть загальний голос тодішнього старшого громадянства не міг того інтересу вбити. Для нас він все ж був немов живим ланцюгом, що єднав нас із славними часами українського відродження 40-х та 60-х років, був наочним свідком тогочасних подій і людей, був активним борцем за українські ідеали, прегарним мітом з поетизованої давнини-бувальщини. В особі Куліша була отут десь близько нас не сама історія, а й жива ще сучасність, до того ж значною мірою не ясна, не розгадана, загадкова» [32,с.150].*

Із альманаху *«Дубове листя»* процитовано й власне шанобливе ставлення Бориса Грінченка до складної, наповненої *«повсякчасної праці»* долі діяча: *«Життя Кулішеве тільки на короткий час обняло було сяєвом щасливої долі. А здебільшого воно складалося з турбот та з повсякчасної праці. І ся праця, найбільше ж в останні двадцять років, була серед обставин тяжких, серед ворожнечі й занедбання громадського. Шануймо ж силу духу тієї людини, що змогла серед усього того працювати з такою невсипущою*

енергією. Простимо йому його помилки, бо краще зробити помилки, будши в житті силою, ніж мляво пролежати весь вік – без помилок» [32,с.150].

«Дубове листя» – альманах 1903 року присвячений пам'яті Пантелеймона Куліша, про який зазначається: «альманах підготований на згадку про Пантелеймона Куліша. Упорядковано Миколою Чернявським, Михайлом Коцюбинським та Борисом Грінченком.

Вартою уваги є спільна з І. Корсаком думка Сергія Єфремова, висвітлена у статті «Провіяний Куліш». Стосовно важливості для П. Куліша підтримки Ганни Барвінок, критик пише: «Не випадок тому, що той культ Куліша, який силкувалася була створити Ганна Барвінок, рішуче не прищепився в ширших кругах, і самотня могила письменника тільки далі провадила хуторську самотину живого Куліша» [23,с.5,6].

Олександр Кониський, ще один представник молодшого покоління і критик Пантелеймона Куліша, насправді також поважав сумлінну працю Пантелеймона Олександровича. Він, в свою чергу, звертав увагу на гордість знакової постаті. В романі ж ацентовано здебільшого на негативних відгуках Олександра Кониського, зокрема цитується «криве слово» [32,с.92]: «Перед молодими ентузіастами-демократами розум і освіту Куліша затьмарювала якась його тиха, холодна стриманість і надмірне самолюбство» [32,с.92]. Включено у контексті означення хуторянського світогляду головного героя замітку Олександра Кониського у львівському журналі «Зоря», «літературно-науковому та громадсько-культурний часописі-двотижневику», що видавався з 1880 до 1897 року, за допомогою якого відтворено його сторонній погляд на життя подружжя на хуторі. Перш за все він позитивно оцінює господарські та особисті якості дружини діяча: «Бачиш тут убожество, нужду, а душею чуєш спокій, згоду і привітність господарів, найпаче Олександри Михайлівни. От вже, дійсно, відповідно своїй вдачі, придбала собі назву – Барвінок, як від того вічнозеленого свіжого барвінку тхне бадьорість і свіжість, так в розмові і привітності Ганни Барвінок невидимо витає і гріє сердечність, щирість, свіже духовне тепло Олександра

Михайлівна така ж жвава, бадьора, привітна, якою я знав її 25 років назад... Працює вона пером, і її останні оповідання пишуть такими ж весняними пахощами, якими віяли і ті оповідання, що були надруковані літ 30 назад Геть більш працює пані Кулішиха біля господарства; працює більш за свого чоловіка (встає на 2-3 години раніше його). Слуг у них майже нема, самі вони і худобину доглядають, і телят виганяють, і заганяють, і конят доглядають» [32,с.125].

При означені особистої долі одного з другорядних персонажів – Леоніда Глібова, з дружиною якого був роман у головного героя, згадувався в романі друкований ним «Чернігівський листок». І. Корсак відтворював реальну ситуацію збору вечері в квартирі брата Олександри Михайлівни – Олексія Білозерського, де з присутніх крім Леоніда Глібова був Іван Андрущенко, тогочасний революціонер-демократ, який, працюючи землеміром у Чернігові, познайомився з українською громадою та став співробітником у «Чернігівському листку». Тижнева чернігівська газета «Чернігівський листок» існувала з 1861 по 1863 рік, займалася популяризацією української етнографічної фольклорної, історичної спадщини. Вміщував в себе чималу кількість творів, серед яких були й головного героя роману. В романі означено про наслідки випадку під час вечері: *«Захмелілий Андрущенко взявся не в міру голосно хвалити «Землю і Волю», а на завершення роздавати відозву повстати супроти самодержавства» [32,с.66].* Зазначена в ситуації організація «Земля і воля» представляла з себе таємне товариство інтелегентів-революціонерів 1862 - 1879 р. , об'єднане маніфестом Олександра II 1861 року про знищення кріпацтва у маніфесті, який не скасував його остаточно.

Характеризуючи відносини Пантелеймона Куліша з Параскою Глібовою, І. Корсак також означає відносно цього і певні події у житті її чоловіка, відомого письменника Леоніда Глібова. Він зображений в романі з чисельними труднощами в особистому та суспільно-політичному житті. Після арешту Івана Андрущенка в результаті доносу, було зроблено обшук

Леоніда Глібова та подальше позбавлення його можливості видавництва «Чернігівського листка», що призвело до банкрутства в наслідок відмов у роботі [32,с.68] .

Оскільки головною героїнею є жінка, одна з перших представниць жіночого письменства в Україні, в романі порушувалось питання феміністичних тенденцій, творчості. Рецепція оповідань головної героїні розглянута у відповідному розділі (див. параграф 3.4) У описі в ситуації твору відзнаки українських літераторів творчого стилю письменниці, виринає назва альманаху «Жіноча доля» Наталі Кобринської (письменниці, засновниці організованого фемінізму в Україні. Він видався у трьох частинах, а за характером містив не тільки художні твори, а літературні огляди фольклорні записи, серед якого можна було побачити і тогочасні переклади іншомовної усної народної творчості.

Підсумовуючи періодичні та стосовні до них включення в романі слід перш за все наголосити на меті І. Корсака – створення світу твору, який відображає тогочасні історичні процеси, зосереджуючи увагу на місці їх вплив на подружжя. Це зумовлює першочерговість включень таких джерел для активнішого заглиблення читача в роман і контекст періоду ХІХ ст.. Серед специфік використання слід викремити поєднання персонажів у контексті за допомогою альманахів, літературних газет та журналів різних тематик певної тематичної групи та часових меж. Характеротворення за допомогою заміток у цих виданнях, авторами яких є Сергій Єфремова, Борис Грінченко, Олександр Кониський – представників молодого українського культурного руху. Вони згадували та виказували критичну думку щодо представників подружжя, що репрезентує мислення І. Корсака щодо головних героїв. Широко розкривається в романі тема культурного засилля, що впливало на хід історії України. Також варто зазначити і про іноземні видання при характеристиці освіченого перекладача, близького друга подружжя – Івана Пулюя, а також періодику, що висвітлює складнощі в суспільно-культурному житті Леоніда Глібова.

РОЗДІЛ ІІІ

ХУДОЖНІ ТЕКСТИ В РОМАНІ І.КОРСАКА

3.1 Прислів'я та приказки як мікротексти художнього мислення Ганни Барвінок

І.Корсак змодельовав повнокровний, чуттєвий і «живий» образ головної героїні, який постає завдяки портретним деталям, описам її дій та вчинків, психічних станів. Та чи найбільше характеризує Ганну Барвінок її мовлення і це не випадково. Як відомо, на світогляд та подальшу літературну творчість уродженої Олександри Білозерської (1828–1911) впливало не лише навчання у приватних пансіонах, а перш за все родинне оточення (батько – «вихованець Київської духовної академії, людина високої освіти, повітовий комісар, дворянський маршалок, захоплювався творами Вольтера та Вальтера Скотта, жив інтересами рідного мистецтва й літератури. Мати – Мотрона Білозерська, дочка козацького сотника, походила з роду гетьмана України Павла Полуботка... Брат – Василь Михайлович Білозерський – український громадський і літературний діяч, журналіст, один із засновників Кирило-Мефодіївського братства, співавтор його статуту й автор «Записок»... був редактором журналу «Основа», що відіграв значну роль у становленні та розвитку української літератури. Другий брат, Микола Михайлович – фольклорист й етнограф, автор низки ґрунтовних праць у цій галузі... Сестра Надія стала дружиною фольклориста Матвія Номиса» [79,с.147]. Не менш потужно розвивали художнє мислення вже Ганни Барвінок суспільні контакти в дорослому віці. Л. Томчук пише, що «естетичні цінності Ганни Барвінок формувалися під впливом кількох чинників, з яких треба виділити: 1) родинну літературну традицію; 2) шлюб з Пантелеймоном Кулішем; 3) знайомство з Тарасом Шевченком і Миколою Костомаровим, вплив їхніх поглядів; 4) листування з відомими українськими письменниками (серед її кореспондентів були Іван Нечуй-Левицький, Борис Грінченко, Олена Пчілка, Михайло Коцюбинський)» [82,с.172]. У романі І.Корсака зображення героїні

починається від моменту знайомства та закоханості в П.Куліша. Власне, впродовж твору читач стає свідком формування жінки («Беатріче з хутора Мотронівка»), письменниці етнографічно-побутової школи, суспільної діячки ХІХ–поч.ХХ ст.

Не менш важливим було фольклорне начало, закоріненість в народне середовище, що відіграло важливе місце в духовній культурі Ганни Барвінок. Вона «органічно засвоїла багатства її лексики і фразеології, довершеність образної системи, філософську глибину і насиченість, засоби поетичної виразності» [82,с.174], тому вже з перших сторінок роману в мовленні героїні спостерігаються паремії.

Найчастотніше прислів'я доповнюють внутрішнє мовлення Ганни Барвінок у різних життєвих ситуаціях. Твір І.Корсака розпочинається відтворенням події, коли брат Олександри приїздить разом з друзями на канікули до Мотронівки. Не обходиться без спілкування молодого дівчини зі «спудеями», один з яких неодноразово попереджає про те, що Куліш її не кохає. Реакцію на такі повідомлення читаємо у міркуваннях Олександри, що переमेжовані пареміями: *«на те й мій глек на сироватку, щоб і моя була масниця... від несподіванки вона аж ходу притишила»* [32,с.5]. Закохана й наївна п'ятнадцятирічна дівчина не довіряє почутому від парубка, тому робить свої висновки: *«оце берега зовсім пустився, не встидався й повіками з сорому кліпнути, – нашим очам не перший базар, гірше було, та перелупали...»* [32,с.5]; *«сім мішків гречаної вовни їй набалакав і ще більше мішків неправди»* [32,с.9]. Народні формули тут допомагають зрозуміти хід думок героїні, бо перше прислів'я свідчить про те, що її співрозмовник неприємний дівчині. Іронія, закладена у приповідку, у підтексті означає втручання без дозволу в чийсь справу. Наступні паремії красномовно показують остаточно сформоване негативне ставлення Олександри до хлопця.

Одною з яскравих у романі є сцена розмови головної героїні з матір'ю, яка не хотіла відпускати доньку до Пантелеймона Куліша в Тулу.

Фразеологічні одиниці допомагають розкрити протистояння двох жінок. Вихована в найкращих традиціях, «боялася матері Олександра» і «наважилася лиш подумки перечити»: «*Мовчи глуха, менше гріха*» (32,с.31). Натомість мати подавала своє бачення результатів одруження доньки саме з П.Кулішем («*трапилось сліпій курці бобове зерня – і тим подавилася*» [32,с.31]. Наміри молодої жінки викликають чергове обурення матері: «*Аякже, в чужій стороні і жук м'ясо, а стару бабу дівкою звать*» [32,с.31]. Абсурдність зіставлення, що виражене у прислів'ї, демонструє неприйняття рішення Олександри. Загостренню конфлікту допомагає й репліка («*до любої небоги нема далекої дороги*» [32,с.31] доньки. Контраргументи досвідченої жінки постали завдяки характеристикам зятя: «*Заробив Куліш на сіль до оселедця*» [32,с.31]; «*надіявся на обід, та без вечері ліг спати*» (32,с.31). Якщо перше прислів'я вказує на неспроможність П.Куліша забезпечити проживання сім'ї, то другу паремію Ніна Клименко відносить до групи фразеологізмів, які «засвідчують марні обіцянки, в здійснення яких ніхто не вірить» [29,с.57].

Розвиток основних подій у творі пов'язаний з двома героями – Ганною Барвінок та Пантелеймоном Кулішем. Про непрості стосунки в подружньому житті Олександра Михайлівна жалілася рідній сестрі. Письменник психологічно вмотивовано виписує поведінку та вербальне і невербальне мовлення обидвох жінок. При цьому підкреслюється моральна підтримка та культурний рівень Надії («сестра обережно взяла її (Олександри. – О.М.) руку в свої обидві. *Терпи душа, спасенна будеш* – хотіла сказати, та не пересилила себе» [32,с.69]. Нагадаємо, що сестра Надія «стала дружиною фольклориста Матвія Номиса та матір'ю письменниці Наталки Полтавки, згодом – бабусею поета й прозаїка Надії Кибальчич-Козловської» [79,с.147]. Тож не випадково сестра пригадала народну мудрість, в якій зафіксовано «жаль з приводу того, що в біді, горі, журбі людина досить часто залишається на самоті» [45, с.306] та в християнській моралі наближається до образу мученика.

Прислів'я допомагають персонажам охарактеризувати невірною в коханні до дружини Пантелеймона Куліша. Коли Олександра Михайлівна в черговий раз розповідала сестрі про ставлення чоловіка до неї, то Надія узагальнила: *«яке Бог уродив, таке й жатимемо»* [32,с.73]. З таким баченням цілком погоджується і головна героїня, промовляючи у відповідь: *«Ніхто вже Куліша не переінакшить: яке в колиску, таке й в могилку»* [32,с.74]. Однотипні за побудовою паремії несуть й подібне лексичне наповнення, бо стверджують незмінність в характері людини від народження і до смерті.

Оповідуючи про те, як «прикіпіло» серце П.Куліша до Марії Вілінської, І.Корсак констатує, що «не було втаємниченим нове захоплення чоловіка і для Олександри Михайлівни, та не могла ж вона йому просто отак сказати: *«не літай, вороно, в чужії хорони»*» [32,с.130]. Дослідники взаємин у літературному подружжі одностайно стверджують, що роль жертви тут виконувала саме жінка. Незважаючи на те, що й сама мала письменницький хист, Ганна Барвінок самовіданно кохала чоловіка і насамперед опікувалася його благополуччям, створенням умов для його творчості. *«Любов і повага до праці чоловіка допомогли їй затамувати власні образи, підпорядкувати особисте життя творчим задумам та ідеалам П. Куліша»* [79,с.148]. Любяча жінка багато прощала і тонко відчувала зміни в настроях чоловіка, бо *«чи то перевтома, чи на хуторі тут засидівся і, як великій рибі бракує води великої...»* [32,с.191]. Безумовно «великою рибою» («поважна особа, впливова людина» [76,с.597] для неї був її Пантелеймон Олександрович. А він у свою чергу *«зизом зиркнув на неї, блимнув так, якби на молоко, то би відразу скисло»* [32,с.191]. Діаметрально протилежне ставлення один до одного у сім'ї якраз підсвічується завдяки пареміям.

Образ П.Куліша моделюють й ситуації, в яких народні наративи акцентують увагу читача на ключових рисах його вдачі. Ще будучи вчителем російської мови в Луцькому дворянському губернському училищі, Куліш «посварився з дурисвітом-директором (той обізвав Пантелеймона «кулішем гарячим», на що одержав у відповідь при тамтешніх учнях: *«Звісно, свині*

гарячого не долюбляють»» [32,с.10]. Майбутній «корифей нашої літератури» (І.Франко) був гострий на язик ще замолоду.

В романі згадується і про захоплення Пантелеймона Олександровича хуторянською філософією. «Тут, на природі <...> і душа в людини не скисне, не зіпсується, тут серце добріше буде. <...> Нехай наші люди рідного побиту простого не кидали б і в німецькі звичаї не вдавались <...> Та ж ніяка наука такого правдивого серця не дасть, як у нашого доброго селянина або хуторянина» [32,с.41]. Щоправда, пізніше він спростує свої погляди, а в спогадах запише, що «одна справа теорія, а життя трішки інше: *мальованим конем далеко не в'їдеши*» [32,с.42]. У згаданому прислів'ї перш за все мова йде про те, що головне – не приваблива зовнішність, а людські якості. Хоча бачимо, що в інтерпретації І.Корсака паремія здобула нове потрактування.

Надзвичайна працездатність П.Куліша не тільки упродовж життя, а й на схилі літ підкреслюється у романі автором. «Він працює за трьох волів, інколи щомоці затискуючи зуби, аби дружина не бачила і не вчула болю його, аби тільки до письмового столу дійти не заточуючись, він не для себе дбає. І водночас всі ним невдоволені, мов заборгував усім і тепер хитрує та лукавствує, не бажаючи той борг повернути. Не помагає нітрішки тут самовспокоєння: мовляв, хай бурчать, *кривого дерева в лісі найбільше...*» [32,с.171]. Залучена приказка для характеристики ставлення сучасників до П.Куліша, дає право порівнювати їх з «кривим деревом», тобто такими, які й самі мають певні вади, не є ідеальними.

П.Куліш добре дослідив історію свого народу, виробив свої погляди на давноминуле й безпосередньо спостережене ним. «Про те зболене, змучене, вистраждане, що збиралося з роками в душі» він доволі гостро сказав у поезії «Народе без пуття, без честі і поваги» (1882), що згадується в романі. І.Корсак підтримує П.Куліша, пояснюючи позицію героя, «бо ж не могло на писку будь-якого люду, при тім числі рідного свого, не позначитися топтання віками зайди з одного чи іншого боку та *ломання того народу через коліно*»

[32,с.180]. Бачимо, що обидва письменники вболівали за багатостраждальну історію свого народу, в якій не було сприятливих умов для розвитку.

Варто відзначити, що і в діалогах між Сашенькою та П.Кулішем демонструється світогляд та історіософія чоловіка. «— Горе нам, – розводив руками на те Пантелеймон Олександрович, – горе, що скільки то єсть земель, куди Христос ще не приходив. Так і земля наша, хіба се християне, що один другому вік заїдає?» На що Олександра Михайлівна відповідає: «— *Сама себе раба б'є, що нечисто жито жне... Сам же кашу заварюєш, чоловіче, когось винуватячи*» [32,с.96]. Мовлення головної героїні насичене образними висловами, в яких є вказівка на винуватця неприємної справи [76,с.289]. Далі в романі знаходимо уточнення про те, що «нерідко суперечки у них виникали в розмовах про Тараса Шевченка: не могла, навіть з терпінням своїм, Олександра Михайлівна змовчати на недружнє слово Пантелеймона Олександровича, що ревниво чомусь до Шевченка почав ставитися» [32,с.96].

У романі постійно підкреслюється реалістичне бачення героїні історичної ситуації в Європі ХІХ ст. Так, на замисли П.Куліша про побудову дівочої гімназії у Львові, була репліка дружини: «— *Ще не впіймали, а вже скубете*» [32,с.84]. У контрастній паремії закладено протиставлення певних дій, що вказує на неможливість задуму.

Історія ще однієї мрії П.Куліша – видання «Граматики» – характеризується в романі прислів'ям «*Хто хоче – сокоче, а хто кудкудаче*» [32,с.111]. Є.Нахлік пише про те, що «на зламі 50–60-х років Куліш доклав чимало зусиль, щоб запровадити в народних школах навчання української мови (з цієї метою видав у власній друкарні <...> "Граматку")» [58,с.396]. Фразеологічна одиниця пояснює конкретні суспільно-політичні обставини, які склалися навколо першого україномовного букваря. І.Корсак детально оповідає про те, що «*хоча столична цензура пропустила видання, та стало воно муляти око київському генерал-губернаторові Васильчикову. Шле цей чиновник сердиті депеші ІІІ відділу імператорської канцелярії так і так,*

мовляв, то тільки на перший погляд безневинне видання для народу тутешнього, насправді воно збурює його, належить заборонити цілком» [32,с.111]. Такі «кудкудахкання» призвели до того, що «Граматку» видалили з магазинів.

У романі «Перстень Ганни Барвінок» порушується також важлива тема «народження митця». І.Корсак подає діалог між П.Кулішем і його Сашунею, в якому чоловік пропонує спробувати дружині писати, бо ж «ще не вся перла поміж люду визбірана... Марне гадають, що до тої криниці дорога аж надто витоптана». На таку пропозицію Олександра Михайлівна реагує образними міркуваннями: «– Звісно, водяться мастаки, що набалакають, чого й на воловій шкурі не випишеш... Кисилем млинці мазані, на паркані сушация» [32,с.19]. Паремії демонструють критичне мислення майбутньої Ганни Барвінок на тогочасне письменство.

Продовжуючи тему митця, І.Корсак відтворює внутрішнє мовлення головної героїні про сумніви щодо проби пера. Молода жінка вагається і шукає собі виправдання для письменницької діяльності: «якщо під вінець пішла, то гріх їй цуратися обов'язку жінки; коли ж Бог дарував ще й талан, кмітливість і вправність передати побачене, описати та знайти прекрасне й незнане, хай нерідко і болісне, чого інші з природи чи неувважності вздріти не здатні – не зректися належить і дару того? А якщо поженешся за зайцями обома, то у висліді упіймаєш те, про що приказка каже?» [32,с.30]. Як відомо, повне вираження цього судження має форму: «За двома зайцями поженешся, жодного не піймаєш» [66,с.208]. У народній мудрості зосереджується увага на тому, що одночасно робити дві справи неможливо. У романі І.Корсак аргументовано долучає це прислів'я до образу Ганни Барвінок. Подальший перебіг подій показує, що один «заєць» (творчість) героїні «підкорився» і вона залишилася в історії як одна з «яскравих сторінок українського літературного процесу другої половини ХІХ–початку ХХ ст.» [79,с.149]. Разом з тим «хронологічний аналіз прозових творів Ганни Барвінок свідчить, що більшість із них написано в роки романтичного

захоплення П. Куліша іншими жінками, а, отже, й відчуження в подружніх стосунках» [79,с.149]. За всіма обставинами сімейне життя Олександрі Михайлівни не можна назвати щасливим.

В моделюванні образу Ганни Барвінок з-поміж іншого І.Корсак спирається на те, що *«вона не могла оскаржити свою пам'ять, в якій чимала множина приказок та примовок таїлася»* [32,с.48]. На підтвердження дев'ятий оглавок роману завершується переліком паремій, бо *«існує багатство неміряне. Народ скаже, як зав'яже. Ось мова про дівчину, якій не судилося своєчасно заміж вийти: "залишили дівку на висадки". Або: "худа, одна снасть". Йому (дитинчаті) "весело, аж вушка сміються". "Прудкий – і вітром не доженеш". Про кохання: "на сі муки нема зілля – Господь не насіяв". Засоромився: "краска з лиця як присне...". "День прехороший, що хто вмер, то каявся". "Жаль ваги не має"»* [32,с.50]. Згадані словесні мініатюри демонструють їх тематичне різноманіття. Також І.Корсак вказує і на жанрові різновиди паремій, оскільки *«при житті народному, тяжким здебільшого, навіть в гіркуватому вислові десь з-під низу, мов джерело в озері чистому, б'є невмируща і незнищенна іронія та підсмішка: "де ви, злидні, були, що губи надули?" Або: "спасибі за рибу, а за раки – нема й дяки"»* [32,с.50]. Такі жартівливі народні вислови усталеної форми дослідники [41,с.541–546] виділяють в окремі групи, пов'язані з каламбурами, побажаннями, подяками та подібними висловлюваннями, що виражають емоції і мають внутрішню експресію.

Варто зазначити й те, що паремії допомагають творити образи інших персонажів. Зокрема, в романі показана зустріч подружжя Кулішів з Анатолем Вахняниним у Кракові, під час якої відбувається обговорення публікацій про українську історію, мову, народ, партії у *«Московских ведомостях»* та *«Вестнике Юго-Западной России»*. З інтертекстів, що цитуються в романі, зрозуміло, що тогочасні нові тенденції в українському суспільстві призвели до їх виразно негативної оцінки на сторінках російських видань. Після прочитання вирізок з періодики А.Вахнянин висловлює свою

думку: *«Бреши, враже, як пан каже... А от "удівительнейшіє азбуки" – то вже у ваш, Пантелеймоне Олександровичу, город камінець кидають»* [32,с.78]. Тут паремії допомагають однодумцю Пантелеймона Олександровича сказати про заангажованість російських видань та недоброзичливий натяк в його бік [76, с. 286]. Як пояснює Є.Нахлік *«у ХІХ ст. боротьба за кулішівку (і в підросійській Україні, й особливо у Галичині) набрала політичного характеру – вона стала боротьбою за окремий від російського український правопис, який своєю самодостатністю підкреслював і утверджував би самостійність української мови»* (58, с.394).

Образ Марка Вовчка, окрім стосунків з П.Кулішем, доповнюється її безпосереднім мовленням. У романі йдеться про те, що письменниця *«при зустрічі з Федором Матушевським, як мова про Єфремова в них зайшла, тільки сумно зітхнула: «Та він, якби міг, в ложці води мене утопив»»* [Корсак, с. 149]. За тлумаченням сучасних мовознавців приказка засвідчує *«завдати кому-небудь великих прикростей чи згубити когось з будь-якого приводу через дрібниці»* [76,с.136]. Неоднозначне ставлення С.Єфремова до творчості Марії Вілінської висвітлено у його статті *«Марко Вовчок»* (1907). Євгенія Сохацька пояснює, що *«з огляду на своє загострене національне почуття він (Сергій Єфремов – О.М.) називає Марка Вовчка "чужою людиною", а в героях її творів вбачає відсутність національних рис»* [77,с.2004].

Зринає в романі і постать Олени Пчілки. Її образ формується завдяки ситуації навколо відкриття пам'ятника Іванові Котляревському. Не бажаючи розгортати суперечку про походження Марка Вовчка після знакової події, Євген Чикаленко відзначає для себе, що *«в Олени Пчілки крутий характер, за доброго чоловічійського <...> такій жінці навіть чорт на вилах черевики здалеку подає»* [32,с.275].

Фразеологізм допомагає характеризувати Олександрі Михайлівні орендатора. Жінка була переконана в тому, що *«ті підпали, зло несусвітнє, творив їхній орендатор, якого на горе своє нажили, аби якось легше велося*

фінансово, і з яким навіть судитися мусили. Це фальшива й *нечиста на руку* була людина» [32,с.217]. Завдяки образному вислову стає зрозуміло, що обвинувачуваний головною героїнею чоловік був «схильний до злодійства, шахрайства, хабарництва» [76,с.434].

Фразеологізм також допомагає розкрити тему забуття славетних імен в історії української літератури. У сороковому оглавку роману читаємо екскурс у майбутнє, в якому Олександра бачить свою та Пантелеймона Олександровича могили. Події відбуваються під час Другої світової війни, бо «старший з німців» розповідає полоненим про значення П.Куліша і Ганни Барвінок у європейському контексті. Далі спостерігається ще один екскурс без вказівки на час, проте зазначається, що «знов занехаяними стали могили, бур'яном до пояса врослими, а до її хреста хтось козу прив'язав» [32,с.216]. Головна героїня роману констатує, що «якось по чергових відвідинах пам'ятника привезли – та встановити його не встигли, бо над'їхали ще поважніші гості. З *обличчями, за сироватку кислішими*, вони <...> наказали забрати пам'ятник: "То вороги наші класові"» [32,с.216]. І.Корсак використовує художній прийом перенесення подій у ХХ ст. з метою показу ставлення офіційної критики до творчості та діяльності подружжя Кулішів. В описі ситуації використовується побудована за принципом порівняння паремія, що витворює образи «поважних гостей».

Як бачимо, І.Корсак ввів у свій роман чимало прислів'їв та приказок, які допомагають творити образи і головних героїв, і другорядних. Такі мікротексти певним чином окреслюють і час, в який жила Ганна Барвінок. Та насамперед фразеологізми, виринаючи з мовлення, увиразнюють для читачів саму Олександрю Михайлівну.

3.2 Поезія в романі «Перстень Ганни Барвінок»: культурний діалог митців

У творі І.Корсака головна героїня зображена у вирі суспільно-політичних процесів ХІХ–початку ХХ ст. Дослідники встановили, що Ганна

Барвінок активно спілкувалася з українськими письменниками. Відтак, вмотивовано у романі буття жінки вияскравлюється і за допомогою поетичних творів її сучасників.

Найбільше у романі звучать поезії Пантелеймона Куліша, оскільки головна героїня постає переважно завдяки взаєминам у сім'ї. Чоловік сприяв тому, щоб Олександра спробувала викласти своє естетичне сприйняття дійсності в оповіданнях. Разом з тим, у літературному подружжі на першому місці завжди домінує творчий хист П.Куліша. І.Корсак, використовуючи прийом сну, образно підкреслює переваги персонажа («Пантелеймон був левом»). На підтвердження в романі цитуються уривки з «Хуторної поезії». Так, П.Куліш дозволяє собі характеризувати сучасника імператора Миколу I: *«Свободи ворог, ворог жизні,*

Ти був великий душогубець,

Катюга розуму в отчизні,

На сході сонця мраколюбець...» [32,с.93].

Образ Куліша-митця увиразнюється вболіванням за свій народ, суворим аналізом його походження і ролі нащадків у розбудові держави. *«Народе без пуття, без честі і поваги, / без правди у завітах предків диких, / ти, що повстав з безумної одваги / гірких п'яниць та розбишак великих!» [32,с.209],* – цитуються в романі сміливі рядки з поезії «До рідного народу» (1882). Промовисті строфи з поезії «Слово правди» (1882) прочитуються наприкінці твору І.Корсака та одночасно свідчать про оцінку П.Кулішем своїх життєвих принципів:

«На мій первоцвіт вдарили морози,

Заціпило мені від холоднечі;

Не докотившись, застигали сльози,

В сумне стогнання обертались речі.

А все-таки в моїм немудрім слові

Була якась недовідома сила:

*Бо з правдою було воно у змові,
Як рідна мати промовляти вчила.*

*І не злюбили лицеміри ниці
Мене за правду, що навчила мати,
Глумились глумом, мучили в темниці
І похвалялись на хресті розп'яти» [32,с.226].*

Митець усвідомлює, що його життєвий шлях добігає кінця, тому критично аналізує свою діяльність, ставлення до нього сучасників. Міркою всіх справ і вчинків для П.Куліша є правда, що була закладена з дитинства і яка призводить до «глуму», «темниці», саможертвності. Євген Нахлік вважає, що «у медитації «Слово правди, присвячене Ганні Барвінок» маніфестація естетичних поглядів, історіософічні роздуми «бідолахи сина» про «нелюдську муку» «матусі України» (з вираженням віри в її воскресіння) поєднуються з його щирою громадянською сповіддю, віршованою автобіографією, зворушливим осмисленням своєї долі, сповненої усіляких митарств» [57, 176].

Історія непростих стосунків Пантелеймона Олександровича зі своєю всепрощаючою дружиною теж ілюструються рядками з поезії. *«О, ні! З тобою ми, Пречиста, не помрем: / Зоставим дві душі в любимій Материзні. / Світитимуть вони спарованим огнем / Народу темному, безбатченку в Отчизні...»* [32,с.227], – написав український класик у посланні «До Ганни Барвінок» (1890). В тексті П.Куліша спостерігається піднесення Олександри до рівня святої, незважаючи на його численні позашлюбні романи з іншими жінками. На схилі літ чоловік усвідомив роль законної дружини в його житті, тому вони вже «світитимуть» як одне ціле своєму народу. Цікаво, що відданість та авторитет чоловіка для Олександри Михайлівни, окрім подієвості, в романі простежується в тому, що уривки з його «Lago Maggiore» додаються до її листів. Зокрема, лист до Миколи Євшана Ганна Барвінок завершує строфою: *«Шукаю, питаю / Зеленої руги, / Щоб тебе, мій рідний*

краю, / *На віки забути...*» [32,с.205]. Ще молодого критика письменниця в такий спосіб застерігала від ідеалізації реальності, бо «ще багато століть пройде, коли ідеали ввійдуть в життя».

У «Перстні Ганни Барвінок» неодноразово підкреслюються зв'язки родини Кулішів з культурним середовищем доби. У романі йдеться про те, що Тарас Шевченко був старшим боярином у них на весіллі, про «теплі» і дружні стосунки поета з Олександром. Оповідається і ситуація професійного спілкування двох класиків, яка стосувалася послання «До Основ'яненка». Справа в тому, що П.Куліш не погоджувався з рядками: *«Наш завзятий Головатий / Не вмере, не загине... / От де, люде, наша слава, / Слава України!»* [32,с.220]. Врешті-решт, Кобзар погодився зробити зміни на *«Наша дума, наша пісня / не вмере, не загине...»* [32,с.94].

Постать Марко Вовчок залишила свій слід в стосунках як з П.Кулішем, так і з Т.Шевченком. Після відкриття пам'ятника Іванові Котляревському учасники знакової події згадали і про авторку «Народних оповідань». Євген Чикаленко пригадав уривок з «Марку Вовчку» Т.Шевченка:

*«Недавно я поза Уралом
Блукав і Господа благав,
Щоб наша правда не пропала,
Щоб наше слово не вмирало, –
І виблагав! Господь послав
Тебе нам, кроткого пророка
І обличителя жестоких
Людей неситих...»* [32,с.166].

Варто відзначити, що у романі «Перстень Ганни Барвінок» відтворюється неоднозначне ставлення до письменниці в літературному колі українських митців і меценатів на поч.ХХ ст. Хоча в рядках, які І.Корсак залучив до свого твору простежується виразно позитивне ставлення Т.Шевченка до Марка Вовчка.

І.Корсак передає широту спілкування родини Білозерських з митцями у XIX ст. Оповідается сумна історія кохання Віктора Забіли і сестри Олександри Любові Білозерської. Нездійснені надії на шлюб з коханою спричинили в поета народження ліричних рядків:

*«Одірви ж од серця тугу,
Рознеси по полю,
Щоб я, бідний, не плакався
На нещасну долю!
А коли сього не зробиш,
Кинь мене у море,
Нехай зо мною потоне,
Моє люте горе!..»* [32,с.146].

Читаємо в романі і про те, що в їхні краї приїздив Михайло Глінка, якому дуже сподобалися поезії В.Забіли. «Тож на слова "Гуде вітер вельми в полі" пише вже доволі знаменитий композитор романс, якому судилося вийти на безмежні простори і навіть здолати час, а ще так само вподобав композитор вірша Забіли "Не щибечи, соловейку"» [32,с.145].

Про вагому роль поетичних текстів у романі свідчить й те, що закінчується твір рядками, які (як переконаний І.Корсак) поклав на папір Володимир Яцук:

*«Ти вернешся, мій князю, муже мій,
Твій гордий дух здолає всі тенета.
В земній юдолі, між людей і змій,
Ти ще напишеш сонячні сонети.
Я поможу рубіж цей перейти,
Ти завше в тернах був, а не в слей...
Мені ж на Україні йти і йти
До розуміння величі твоєї»* [32,с.236].

Безсумнівно, поезія передає усі думки Ганни Барвінок, вірної дружини П.Куліша. Саме вона могла знати обставини, в яких жив і творив класик

вітчизняної літератури; саме вона схиляється перед його величчю в історії української культури.

Можемо констатувати, що, завдяки включенню в роман «Перстень Ганни Барвінок» поезії Ганни Барвінок, П.Куліша, Т.Шевченка, В.Забіли, І.Корсак намагався відтворити життя та стосунки письменників епохи.

3.3 Функції народних пісень

В романі І. Корсак долучає до тексту різні види пісень, зокрема обрядового та соціально-побутового характеру для характеротворчих цілей, а також відтворення певних історичних подій, що мали великий вплив на суспільство та подружжя О. і П. Кулішів.

Окреслено в романі відомості із життєвого шляху молодої письменниці Ганни Барвінок, а саме – до набуття прізвища Куліш. Мама Олександрі Білозерської, дочка козацького сотника, представниця дрібної шляхти була проти шлюбу з письменником. Попри це вона прийняла прохання дочки та сватання, на якому боярином став Тарас Шевченко, відбулось. На ньому друг Пантелеймона Олександровича та знавець народних пісень, як зазначає І. Корсак: *«влаштував молодій справжнісінький іспит»* [32,с.17] на знання народної лірики. Про цю ситуацію Т.Шевченко пізніше, перебуваючи на засланні, у своєму вже згаданому щоденнику писав: *«Тихо заспівав гайдамацьку пісню «Ой поїзжає по Україні та козаченько Швачка». Од сієї, любої моєму серцю пісні, непомітно для себе я перейшов до другої, яку люблю не менше – «Ой ізійди, зійди ти зіронько та вечірняя». Ця меланхолійна пісня нагадала мені той вечір, коли я і молода дружина Куліша співали в два голоси сю чарівну пісню...»* [32,с.17].

Сум матері у творі, через невідповідність чоловіка її очікуванням (*«Чорна, як ніч, матір довго ходила, доки силу знайшла усмирити зів'яле серце і погодитися на доччин шлюб»* [32,с.17]), кобмінується зі співмірною тугою у процитованому уривку щоденника Тараса Шевченка: *«Чи побачу я коли ту прехорошу блондинку? Чи заспіваю ще я з нею цю задушевну пісню?»*

. Таким чином І. Корсак відображає застереження Олександри Михайлівні від зробленого нею вибору, оскільки він виявився вирішальним для всього її подальшого непростого життя. Самі згадки народних пісень, серед яких «Ой поїзжає по Україні та козаченько Швачка» (гайдамацька пісня часів боротьби проти гніту Московії та Речі Посполитої), «Ой ізійди, зійди ти зіронько та вечірня» (лірична козацька пісня), слугують засобами характеротворення персонажа Тараса Шевченка. Він був прихильником героїзму козаччини, чим часто залишався незадоволений Пантелеймон Олександрович: *«Тоді він сперечався з Шевченком: «Ви вихваляєте Головатого – особу не дуже важну і маловідому народові та історикам» [32,с.94]. У ситуації сватання це має значення у змалюванні обізнаності Олександри Білозерської, яка справдила очікування: «переконався, що знає Олександра їх пребагато та ще записи нею тих пісень побачив, то й зовсім утішився» [32,с.17] .*

Вже після сватання, ректор Петербурзького університету та близька людина Пантелеймона Олександровича Петро Плетньов надіслав його у Варшаву: *«для вивчення мов, але сам навідріз не хотів поїхати, лише з дружиною» [32,с.18]. Автор роману підкреслює особливо-піднесений емоційний стан головної героїні після нещодавнього одруження: «На душі в неї настала весна, хоч вона у природі лише надходила» [32,с.20]* Домислюючи весняний пейзаж І. Корсак згадує народну гру «дівочий полк», під час якої парубки та дівчата бавились, співаючи зазначену в романі ранню веснянку-гаївку:

*«Замостові люде, що ви робите,
ой, що робите?
Ой, ми робимо, мости будуємо,
гей, мости будуємо.
Будуємо мости з слонової кости,
гей, з слонової кости.
Замостові люде, чи можна проїхати,
гей, чи можна проїхати?»*

*Можна проїхати, одну залишати,
гей, одну залишати...» [32,с.20].*

Весняна атмосфера репрезентує відчуття розквіту у сприйнятті Олександри Михайлівни, також увиразнене включенням інтертекстеми на підкреслення обізнаності головної героїні у побуті та традиціях власного народу. Визначається природних хист дружини до творчості. У необхідності та доцільності її появи згадано пораду Пантелеймона Куліша: *«А ще, Сашуню, писати будеш... Слівце яке народне вигадливе, оповідку цікаву почути. Письменство ниньки вельми цього потребує.» [32,с.18].*

Долучення до контексту характеротворення головної героїні народних пісень також має на меті визначити особливості її методи написання оповідань. Набуті знання, чутки та розповіді склали основу матеріалу для сюжетів, про що зазначає І. Корсак: *«Олександра Михайлівна охоче дослухалася наймитських балачок, що відводили душу по тижневому гаруванні» [32,с.47]. «Це ж готовий епізод мені десь в оповідання» [32,с.48] –* відтворено хід думок письменниці після розповіді їй однієї з балачок наймитки Килини.

Для оповідання Ганни Барвінок «Материна помста», який, наскільки відомо, не було опубліковано, вона шукала народні пісні весільної обрядовості, які І. Корсак включає в роман. Уривок з пісні «Ой татарин, братику», а саме стопу у якій *«до столу припрошують гостей славних»*, [32, с. 48] коли подається капусняк :

*«Із-за гори гуска летіла,
З перцем капуста кипіла,
З перцем – не з перцем,
Просимо з щирим серцем...» [32, с. 49].*

Уривок з іншої народної пісні для *«гостя церемонного» [32,с.49]* із відповідним закликним змістом також включено в роман:

*«Ой у полі озерце,
Там плавало відерце,*

*Соснові клепки,
А дубове денце,
Не цураймося серце. Ач! –
Не цураймося!» [32, с. 49].*

Іншу пісню родинної обрядовості залучено до роману для висвітлення глибинного знання народної спадщини Олександром Михайлівною. В цій пісні жених закликається до виконання ще однієї традиційної для сватання забави – викупу майбутньої дружини:

*«Не стій, зятю, за плечима,
Да не лупай очима,
Заглянь у кишеню,
Вийми грошей жменю,
Посип на тарілку,
Викупи свою дівку...» [32,с.49].*

Попри те, що були такі критики, які негативно відзивалися на значну кількість народних включень у творчості Ганни Барвінок, як вже проаналізовано, чимало згаданих в романі діячів того часу, таких як Микола Венгжин, Микита Шаповал, Микола Лисенко схвалювали творчий стиль продукування сюжетів на основі фолькорного матеріалу. Серед них був і Пантелеймон Олександрович, що щиро радив письменство талановитій дружині.

В цьому ж епізоді твору автором роману зазначено важливу для критичного осмислення діяльності Пантелеймона Олександровича деталь, що стосується знання Олександром Михайлівною великої кількості фольклорного матеріалу: *«багатенько помогала вона Пантелеймону Олександровичу при підготовці його «Записок о Южной Руси» [32,с.48]. Дружина, яку чоловік у романі кличе «Моє твориво» [32,с.73] постійно підтримує писемну діяльність чоловіка формально, фізично: по господарству, також творчо.*

У вписаному в роман уривку із «Зазивного листа до української інтелегенції», в якому Пантелеймон Куліш промовляв до всіх верств населення всіх регіонів щодо імперського гніту, також зринає народна пісня, а саме чумацької тематики із репрезентацією скрутного становища торговців промисловістю:

*«Против воле, против вози,
Против ярма і занози,»* [32,с.89].

Пантелеймона Куліш робив чимало просвітницьких спроб підняти народний дух, зокрема серед них вартим окремої уваги є його «лист», в якому пояснюється характер гноблення української нації, що включає не тільки загальнокультурний вплив, але й мовне питання. І. Корсак окремо приділяє увагу обміркуванню критиці творінню перекладача та діяча культури – кулішівки. Один із представників «Руської трійці», що займалася просуванням українофільства на теренах Галичини, Яків Головацький, який згодом зрадив їх ідеям, в одному з долучених до роману листів висміював фонетичний правопис: *«изобрел особую какографию, называемую кулешовкой, подделывал проповеди В. Гречулевича, переводил Библию, Шекспира на созданный им небывалый украинский жаргон»* [32,с.88]. Автор роману долучає до ситуації роману лист, в якому Пантелеймон Куліш промовляє до людей того часу про заборони української мови: *«Було в Росії таке, що букварі і початкові шкільні книжечки дозволялось печатати по-жмудськи, по-самоїдськи, по-тунгуськи, тільки заборонено по-українськи»* [32, с. 88] У своєму листі він згадує й вилучення писемного фольклору, зокрема зазначеного уривку з пісні, який: *«цензура вичеркувала чумацьке співаннє яко Українське»* [32,с.89]. В самому ж листі, уривок якого є частиною світу твору, пісня використана також для характерного відтінення складності історичних реалій України в XVIII – XIX ст.

Отже, використана народна пісенна спадщина важлива у художньому світі твору, оскільки виступає яскравим свідченням ознак наповненості творчості Ганни Барвінок та її чоловіка народним текстом, допомагає у

окресленні певних мотивів діяльності Пантелеймона Олександровича, а саме – просвітництва. Воно є однією з тих причин, через які культурний діяч сприймається авторитетно серед знавців історії, культури, читачів. Для останніх І. Корсак вбачає важливим завданням також нагадування про важливість внеску діяльнiсного подружжя.

3.4 Художній доробок Ганни Барвінок та їх рецепція в романі про неї.

Окремо розглянути варто інтертекст, що пов'язаний з творчістю Ганни Барвінок. Насамперед слід відзначити його спрямованість не тільки на окреслення письменницького хисту, але й на осмислення можливості особистої творчої діяльності письменниці у подружжі з Пантелеймоном Олександровичем Кулішем. На значенні присутності різнобічно талановитої дружини у діяльності діяча неодноразово наголошується. Цей мотив варто вважати одним з домінантних в романі у відтворенні образу головної героїні. І. Корсак окреслює художню цінність та неординарність письменницького доробку жінки, етнографа, освіченої культурної діячки – однієї з першопрохідців у жіночій прозі. В романі ним наголошено, що *«Олександра Михайлівна чималенько перечитала рецензій та відгуків на твори свої, писані і людьми вдумливими, і пером невправним, деколи бачені оком підсліпуватим чи здракуватим зовсім»* [32,с.62].

Псевдонім діячки був вигаданий її чоловіком, що також коментується І. Корсаком: *«Загадкою для дружини був Пантелеймон Олександрович, нерозгаданою від перших місяців їх життя, від часу, коли для творів її спершу псевдо винайшов кумедне «Нечуй-Вітер», згодом на «Ганну Барвінок» переінакшене... »* [32,с.128]. Часто цитованим є вираз чоловіка в її адресу – *«Моє твориво»*, до осмислення якого у контексті тематики та критичної діяльності у романі І. Корсак підходить відповідно. Виголошується у внутрішньому мовленні героїні: *«Все зве він мене в напівжарт «моє твориво», не могла Олександра спинити розгарячїлу, розбурхану та зболену*

душу. *А насправді ж то він моїм «творивом» тепер став, то я денно і
ночно на господарці товчуся, аби гріш був написане ним видрукувати...»*
[32,с.73]. Про відповідність прізвиська до натури Олександри було зазначено
Борисом Грінченком у вже згаданій замітці львівського журналу «Зоря».
Загострюючи увагу на «привітності» саме Ганни Барвінок в «убоному»
помешканні подружжя, зазначено: *«От вже, дійсно, відповідно своїй вдачі,
придбала собі назву - Барвінок, як від того вічнозеленого свіжо-го барвінку
тхне бадьорість і свіжість, так в розмові і привітності Ганни Барвінок
невидимо витає і гріє сердечність, щирість, свіже духовне тепло»* [32,с. 12].

У творі також можна знайти і замітку-рецензію Бориса Грінченка, в
якій оцінено особливості жіночої образності у творчості Ганни Барвінок.
Автор спочатку критикує початківецю: *«Занадто вже гарні жінки в Ганни
Барвінок, – може, скаже хто. Он Стефаник, Франко, Левицький,
Григоренко інших жінок малюють»* [32,с.203]. Потім було додано іншу
частину, в якій все ж оцінено їх своєрідність: *«Зваживши за і проти, як на
терезах в крамниці, автор доходить висліду»* : *«Врешті я скажу так: і в
тому є правда, що каже Ганна Барвінок, і в тому, що кажуть ті автори, які
більше негативно малюють нашу жінку; а коли та правда з сією неоднакова,
дак тільки се через те, що кожен малював з свого пункту: неоднакові
пункти, неоднаково й видко. А розумний хай складає до купи та й мирить
проміж себе ті неоднакові, з різних боків роблені малювання, то може й
витворить собі з їх правдиве розумінне про річ...»* [32,с.204]. Включення
інтертекстом Бориса Грінченка у контексті характеристики Ганни Барвінок
варто пов'язати не тільки з тим, що він фігурує в романі як критик діяльності
Пантелеймона Куліша, але й з тим, що він був укладачем єдиної її збірки, що
включала тридцять оповідань - «З народних вуст» 1902 р. За допомогою такої
замітки І. Корсак відображає поступовість прийняття жіночої прози, однією з
перших представників якої була саме Ганна Барвінок, в тодішньому
культурному середовищі. Окреслюючи проблематику оповідань згадано

вислів Сергія Єфремова: «поет горя і бідування жіночого», яке автор роману тлумачить: *«Справді-бо, життя жіноче подвижницьке і вартує воно добірного письма небуденного [32,с.58]»*. Відображаючи сприйняття тематичних тенденції у творчості Ганни Барвінок в романі згадано уривок з її твору «Русалка»: *«Цікавила мене історія сільського вбозтва, подекуди із своєї волі, – зізнається якомсь Олександра Михайлівна. – Тихі чесноти, без розголосу і пихи, приваблювали мене... » [32,с.203]*. Про нього також зазначала Ярослава Вільна у дослідженні манери оповіді письменниці: *«Сама Ганна Барвінок, на жаль, дуже швидко зрозуміла, що найболючіші драми відбуваються не десь інде, а якраз у найближчому колі » [8,с.118]*.

Розкриваючи ознаку народництва у творчості Ганни Барвінок автор роману цитує міркування Миколи Венгжина про її творчість. Справжнє ім'я критика – Микола Угрин-Безгрішний (1883 – 1960) – український прозаїк, драматург, педагог, видавав в Чернівцях поза редакторською діяльністю твори Ганни Барвінок.

У розділі присвяченому ознайомленню головної героїні з рецепцією творчості серед літературного оточення читаємо його наступну рецензію після першої публікації Олександри Михайлівни під псевдонімом «Ганна Барвінок» у 1860 році в журналі «Основа»: *«Вона живе життям народа, думає його думками, іде за ним. Ганна Барвінок немалий талант, справжній поет жіночого горя і щастя. Вона малює нам у своїх творах якими і зовсім природними красками вірні портрети українського жіноцтва. Вона так близько підходить до душі своїх героїнь, що й справді відчуваєш, наче б вона сама жила їх життям, сумувала їх сумом і раділа їх щастям...» [32,с.20]*. Відчувається виключно позитивна оцінка творчої манери жінки-письменниці, що розпочала свій творчий шлях.

Варто звернути увагу на зацікавлення Олександри Михайлівни долею звичайних людей, їх побутом та традиціями. У інтертекстемі роману – рецензії з газети «Київська старина», написаній Данилом Мирвцем можна

дізнатись про художній домисел у творчості письменниці, який базується на матеріалі побутового життя народу: *«Прекрасно изучивши бытъ народа и его языкъ, госпожа Кулишъ в своихъ прозведенияхъ не рабски следуетъ народному рассказу, а пользуется имъ нередко какъ только подходящимъ материаломъ, изменяя его сообразно съ требованиемъ своего художественного вкуса. Народный рассказъ в обработке является чемъ то вроде канвы, на которой она своею искусною рукою вышиваетъ разнообразные узоры...»* [32,с.62]. Персонаж Пантелеймона Олександровича в творі у розмові з дружиною рекомендував: *«Пиши, як народ мовить <...> З двох, з трьох уламків зложи дотепний повість, обвій теплим люблячим духом - ніхто й не згадає, чи й насправді так жилось і говорилось поміж людьми»* [32,С.59].

Важливо, що тут І. Корсак акцентує саме на тому, як *«Пантелеймон Олександрович частенько балакав про <...> наближення до буквально почуті оповіді»* [32,с.59]: *«Нет вымысла, как было, все случилось...»* [32,с.59]. Це дисонує з рецензією Д. Мировця, який, в свою чергу, обстоював творчу самобутність Ганни Барвінок та схвально відкликався саме на *«не рабском следовании»* [32,с.62] у відтворені набутого матеріалу в сюжетах.

Також у романі демонструються ще й протилежні точки зору невідомих критиків на згадане явище наслідування в її оповідях : *«Та це ж калька з життя, стенографія сценок народного побуту»* [32,с.202]. Та все ж полеміка навколо творчості молоді письменниці продовжувалась відстоюванням іншої позиції Миколою Шаповалом: *«Ніякої етнографії в розумінні голого списування, списування предметів селянського обіходу або ритуалів нема в оповіданнях Ганни Барвінок. Є прекрасні реалістичні малюнки, наскрізь пройняті ліризмом, цебто поезією почувань, якими обгорнуто кожну постать чи куточок природи »* [32,с.202].

Дискусія про творчу манеру Ганни Барвінок в романі І.Корсак зводить до пояснення небажання головної героїні до *«сліпого й глухого калькування»* [32,с.202], *«бо та калька ніколи не стане мистецькою штукою»* [32,с.59].

Окремий частина розділу роману присвячена характеристиці мистецького чуття Олександрі із відповідними включеннями та судженнями персонажа картин іменитих митців: *«Їй до серця була тиха, як джерело пружне десь під землею, сила Поля Сезанна – досі пахнув у пам'яті «Букет квітів у голубій вазі». Але зовсім інше трапилось з нею, як побачила вперше роботи Клода Моне. – Що він витворює тільки! – вигук подивованої душі вирвався насамперше»* [32,с.60]. В порівняльній характеристиці зображальних можливостей слова і фарби автор роману наголошує на художній пластичності першого, якщо письменник талановитий *«письменник свої фарби має, і так само смак передати здатен»* [32,с.60]. Одночасно з тим І. Корсак витлумачив сприйняття головною героїнею стенографії у творчості як негативного явища : *«цей дивовижний світ збляк би, якби відібрали у нього міф, якби дійсне так рясно не перетасовувалося з вигаданим...»* [32,с.60].

Серед чисельних рецензій публіциста, соціолога, українського демократа та редактора київської газети «Українська хата» Микити Шаповала (1886 – 1948) у романі можна знайти його відгук про мовну стилістику письменниці: *«Божественно прекрасна мова, повна чудових епітетів, зворотів, метафор, надзвичайно м'який ліризм і певна доза філософічності»* [32,с.202].

Вартою уваги є й відтворена І. Корсаком дискусія відомих діячів того часу Михайла Драгоманова та Івана Франка щодо мови, а також структури оповіді, зокрема, в опублікованому в альманасі Наталі Кобринської «Жіноча доля» оповіданні головної героїні. Міркування діячів долученні у ситуації роману, коли на хуторі сталася пожежа та чимало написаного її чоловіка згоріло. Персонаж дружини згадувала, як доводилось відкладати власне письменство задля підтримки чоловікового, а також схвальні відгуки про оповідання, які доводилось читати. Серед них згадано зазначену дискусію, де видатний літературознавець вихваляє *«багатство»* виразів, але недостатню *«мускулатуру»* сюжету. У запереченні Михайло Драгоманов зважав на новий

рівень якості етнографічності: *«Вперше у світовій новелістиці оповідання Ганни Барвінок розпеленало пелюшки етнографізму і сягнуло соціально-політичного звучання»* 32,с.57].

Феміністичне питання навколо діяльності Ганни Барвінок висвітлюється в романі з різних боків. Низка оповідань інших відомих письменниць для розвитку жіночої прози включається у порівнянні з оповіданням *«Голодні роки»* Ганни Барвінок. Серед згаданого – *«Хам»* Елізи Ожешко (1841 – 1910 рік), білорусько-польської письменниці, перекладачки), *«Думки-Мережанки»* Олени Пчілки (1849 – 1930), а також перший жіночий альманах на теренах України *«Перший вінок»*, що був започаткований Наталією Кобринською та Оленою Пчілкою у 1887 році.

Михайло Драгоманов переконаний, що *«ще нам потребуватиметься натерти немало мозолів, аби побачили в світі ці імена, аби місце достойне в шерегах письменництва поряд зі славетними інших держав знайшли...»* [32,с.57,58].

І. Корсак нагошує на істинній першості головної героїні в жіночій прозі ХІХ століття: *«Хтось в енциклопедический лексикон заніс брехню, що Ганна Барвінок, глядя на Вовчка, і собі почала писати. А я раніше трьома роками од її вже писала. Наше жіноцтво тоді ще й не ворушилося. Як не ворушилося, подумала, взагалі в європейському жіночому русі, при тім числі у письменництві»* [32,с.201] . В першу чергу виділено , що розповсюдженою є думку про першість саме Марії Вілінської, яку І. Корсак спростовує. Це має велике значення для змалювання постаті, але ще більше для привернення уваги до творчої спадщини головної героїні, яка користується меншим попитом, що пояснюється недостатньою її популяризованістю, браку відповідей на питання, які також має на меті дати автор роману.

Згадано головною героїнею в романі оцінку мовної стилістики: *«А Костомаров мою мову вище Марка Вовчка ставить.»* [32,с.218]. Олександрі Михайлівні тряплялась не тільки схвальні рецензії, але й критика. В цьому ж контексті включено замітку Микити Шаповала, в якій він захищає структурні

ознаки творчості Ганни Барвінок, а також боронить від критики («невидержана, мовляв, архітектоніка» [32,с.201]) : *«Особисто я цього погляду не поділяю. Бо в тій асиметрії будівлі бачу одну з кращих рис художнього реалізму. Мова тече як річка: вихлясто, з закрутами і бічними одхилами, широкими плесами, стоїть або вузькою смужкою простягається. Асиметрія та мені подобається. Не можемо вимагати симетрії від річки, бо це буде якась рівна канава, без художніх виломів і закрутів, це буде щось неприродне, штучне, зручне для обсервації, але некрасиве. Власне, краса вражінь в їх контрастах...»* [32,с.201].

Письменниця була щасливою, читаючи схвальні відгуки: *«Аж зашарієшся ти, коли прочитати випадє писане про тебе»* [32,с.218]. Їй було важливе певне визнання, оскільки потяг до власної творчості гальмувався необхідністю піклування про добробут хутора, її чоловіка, який у свою чергу часто спричиняв душевні страждання. У контексті схвальних відгуків І.Корсак відображає природне бажання до письма головної героїні, визнання її власного внеску, окрім сприяння творчості П. Куліша. У роман вмонтовано відгук Арсена Чернявського (1889 – 1944 роки), який у свій час був політичним діячем, членом Української центральної Ради, підполковника армії УНР .

Арсен Чернявський, зокрема, усвідомлюючи необхідність підтримки головної героїні як самостійної творчої особистості, значної у розвитку українського письменства, пише: *«Світив місяць на нашому хмарному небі, де не взялась ясна криштально чиста зоря, і не потопла вона в могутньому сяєві князя-Місяця, не злякалась хмар темних, а засіяла рівним чистим своїм промінням і горить до цього часу... О, не погасай же люба, ясна Зоре наша, і світи довго-довго над тихомрійною долиною-Україною...»* [32,с.218]. Як бачимо, Арсен Чернявський дуже лірично охарактеризував письменницьке подружжя, в якому Пантелеймона Олександровича називає *«князем-місяцем»*, а Олександрю Михайлівну – *«зорею»*. Порівнюючи з астральними світилами визнаного літератора і жінку-початківецю, Арсен Чернявський

показує значення їх творчості у тодішньому культурному середовищі, характеризує невпинність потягу Ганни Барвінок до власної творчості попри успіхи чоловіка. Цей потяг *«не потоп»* в *«могутньому сяєві князя-Місяця»*, не злякавшись *«хмар темних»* [32,с.218].

Також у романі відзначено схвалення Миколи Лисенка оповідання дружини головного героя *«П'яниця»* (що відноситься до тієї тематичної групи, яка спрямовується, як зазначав С. Єфремов, на змалювання *«психічних переживань жінки-селянки»* [43,с.121], зокрема в цьому оповіданні – молодій дівчині, що полюбила парубка, який виявився розпутним).

У листі до Пантелеймона Куліша відомий композитор та фольклорист схвалює оповідання: *«Боже, який хороший в Олександри Михайлівни «П'яниця». Мені нічого не випадало у душу з наших народних оповідань, так як «П'яниця»* [32,с.202].

Вартими уваги є й включення І. Корсаком назв оповідань письменниці, які у художньому світі твору мають важливе характеротворче значення. За сюжетом після завершення заслання чоловіка – кирило-мефодіївця та повернення до Петербурга стає можливим оприлюднити одне з написаних головною героїнею оповідання – *«Лихо не без добра»*. Оповідь в ньому йде про сільське невольницьке життя бідних молодят, яких було посватано майже без їхнього на те бажання. Після повернення чоловіка *«Лихо не без добра»* було вміщено в альманах П. Куліша *«Хата»*, надруковано у власному закладі Кулішів, названому на честь чоловіка. Вартою уваги є реакція головної героїні на літературне сусідство зі знаковими постатями тогочасної культурного світу: *«Ще більше гріло душу вельми поважне сусідство в кожному числі журнальному: тут знаходив читач праці Миколи Костомарова і Тадея Рильського, Павла Житецького і Олександра Лазаревського, тут Шевченків «Назар Стодоля» та «Іван Гус», поезій Тараса Григоровича десятків із сім...»* [32,с.35]. І. Корсак визначає поступове укорінення Олександри Михайлівни у письменстві, залученість її у тогочасний культурний світ, що викликає у персонажа вмотивованість до

творчості: *«а ти сама нащо й прощо топчеш рясн на цьому дивному світі?!»* [32,с.35].

Підкреслення чималої різнобарвної письменницької спадщини репрезентоване у вигляді великого переліку творів Ганни Барвінок у романі. Додано від особи оповідача про їх наповнення: *«Олександра Михайлівна навіть сама б не взялася сказати, які їй більше вдалися оповідання, як у добрій сім'ї не буває ліпших і гірших дітей. Вони такі різні ... : «Молотники» і «Гречаники», «Забісована дівчина Настуся» і «Батькова помилка», «Спасенний або праведний москаль» і «Гнат Канівець», «Накритка» і «Одне горе удвох», «Була у Бога за дверима» і «Гріхи наші», «Зів'яла квітка» і «Садовнича школа», «Жіноче бідкування» і «Русалка», «Восени літо» і «П'яниця», «Хатнє лихо» і «Молодича боротьба», опубліковані і які ще зачісувати та чепурити слід перед друком»* [32,с.202]. Прикметно, що хоча й основні мотиви творів є відмінними, в основі розповіді завжди закладаються жіночі почуття, що тонко огортають сюжет та розкриваються ним. Так у «Молотниках» героїня - вдова на родючій землі, якій бракує радощів життя. Молоді, веселі хлопці, що найнялися на роботу, допомагають розрадою. До прикладу в «Гречаниках» – бажання жінки, яку на початку твору названо «бабою» [3,с.486], побачити свого сина, відданого у москалі. Варто зазначити, що в ситуації з твору у проханні до солдатів дізнатись, чи немає серед них її сина, жінка попри горювання за дитиною стримується та підспівує українську пісню про «Гречаники», що також не відповідає титулу, наданому Ганні Барвінок Сергієм Єфремовим. У високо оціненому Миколою Лисенком оповіданні Ганни Барвінок «П'яниця» відповідно проблемним є питання пияцтва, але в свою чергу воно постає у вигляді болісного розчарування дівчини у коханні, в яке вона легко повірила попри застереження. Згаданий неодноразово твір головної героїні «Лихо не без добра» ж висвітлює невольницьтво, репрезентоване бідним подружжям, яке було посватано майже наосліп та виконувало всі забаганки невістки брата.

Вартим уваги є й те, що вони належать селянській тематиці з акцентом на глибинній мудрості простого народу.

Окремої уваги варте те, як І. Корсак висвітлює системно й саму народницьку методу написання оповідань. За сюжетом роману кріпосна селянка-вдовиця розповіла про своє важке життя Олександрі Михайлівні : *«я з долею та з людьми боролась, та ніби й гірку долю поборола, і людський недорозум»* [3,с.29]. На що оповідач відповідно реагує, згадуючи створення першого оповідання письменниці: *«вона написати має, написати так, як радив Олександрі дружина її, Пантелеймон Олександрович, як написала, вперше взявшись за олівець, «Жидівського кріпака»* [33,с.29]. Так читачеві розкривається творчий процес героїні, від появи матеріалу і до того, як: *«лягла на папір та оповідь, випадком підслухана, по дорозі в Варшаву, і писалася кавалочками, шматочками»* [33,с.29].

У літературному середовищі дійсний імідж письменниці певним чином відповідає прізвиську С. Єфремова: «письменниця жіночого горя», про що авторові роману І. Корсаку добре відомо. Згадуючи такий титул в романі він також спрямовує читача на переусвідомлення Ганни Барвінок як чутливої до простого життя народу, виносячи особливості «жіночої прози» на інший рівень сприйняття – стилістичну тенденцію, характерну рису.

Спростовуючи тезу, у внутрішньому мовленні героїні відтворено риторичне питання: *«хіба тільки про «горе жіноче»?»* . І. Корсак розвіює поверхневу рецепцію сказаного С. Єфремова, розтлумачуючи з власної точки зору, що репрезентована оповідачем: *«І аж ніяк твої героїні не виписуються пером занудним, що скиглить з досвітка до сутінок, пером слинявого сентименталізму, бо інакше жіноцтво в житті, за себе постояти здатне»* [33,с.58]. Автор роману доповнює це інтертекстемним включенням уривку з її оповідання «Праправнучка баби борця» із сильним образом жінки: *«Поїхали вони, її прабаба, а моя вже прапрабаба, із своїм таки чоловіком на ярмарок. Ну, туди наїджало тоді всякого народу з далеких країн: хто з Московщини, а хто з Німещини, а хто й з Турецчини. Аж виходить борець на*

майдан, велетень страшенного зросту: огрядний, між плечима два лікті буде, рука – як лопата добра, пучки – як у вола роги, ноги – як човни, вид – як волоський гарбузяка... Виходить він отакий і каже до людей: «Гей, хто хоче зо мною поборотись? Дам півтори сотні рублів, або в землю по пояс ужену...» Усі бояться, микуляться, чи йти, чи не йти... А він такий собі «огрядний», руки розставив – вітряк! Тоді моя прапрабаба й каже: «Пійду я, чоловіче!» – Боронь тебе, Боже! Він тебе зітре з землі. Дивись який! Може, там ще в йому й нечиста сила криється! Хіба нема таких!» – «Та пійду бо спробую!» – «Що се ти провадиш? Кажу тобі, – він тебе тут уб'є й закопає». – «Да не бійся, чоловіче! Пійду бо!» Виступила таки Борець, каже: «Ходімо ж по порції вип'ємо». – Випили. «Давай, каже, руку!» Люди поміли, глядячи... Дала руку, він здавив, – тільки пучки знать; вона здавила, – кров з-під нігтів свиснула. Він як струсоне її – навколішки посадив. Всі люде обімліли. Вона ж його як придавила, дак і шия, і голова ввійшли межі плечі, і земля під ним угнулась. Там і поховали сердегу. Вона до чоловіка. Чоловік її вхляється, боїться, хреститься. – «Не бійся, – каже, – як шанувалась у тебе, так і тепер шануватимусь, як тобі корилась, так і тепер коритимусь» [с.58,с.59].

В такий спосіб, залучаючи текст оповідання «Праправнучка баби борця», І.Корсак вкотре спростовує міркування Сергія Єфремова про горювання жіночих персонажів у творах Ганни Барвінок. Героїня цього оповідання являє собою повну протележність слабкості, нестриманості: вона, попри вияв сили, не оскаржує своє місце у сім'ї. Таке сприйняття сім'ї як сакрального явища характерне відповідному образу глибинного міфологічного мислення українського народу.

Отже, варто відзначити важливість інтертекстем, що пов'язуються з творчістю Ганни Барвінок для характеротворення головної героїні, її сприйняття у вузьких літературних колах – знайомих подружжя, та широких загальнокультурних. Побічно також вони визначають і риси образів

другорядних персонажів, як, наприклад М.Лисенка, Б.Грінченка, С.Єфремова. Чимала кількість рецензій, з якими І. Корсак полемізує, а разом з тим окреслює для читачів сприйняття Г. Барвінок як народної письменниці. Серед них були неоднозначні відгуки, як негативний про стенографічність відображення звичаїв у оповіді, так і позитивні про художню насиченість та тонке творче чуття, унікальність та живість образів. Останнє, варто зазначити, стосуються питання Ганни Барвінок як однієї з перших у жіночій прозі, донесення чого також стоїть на меті І. Корсака. Оповідання, включені у роман доповнюють характеристику автора про різнобічність писемної спадщини та важливість для культури. Включення уривку з оповідання «Праправнучка баби борця» також засвідчує про модерність підходу, тенденцій до сучасного переосмислення образу жінки – сильної та самостійної, чим у романі заперечується вираз «Письменниця горя жіночого» у його розумінні слабкості статі. Згадані інтертекстеми допомагають окреслити власну художню обдарованість та й відповідну автономність талановитого доробку Ганни Барвінок в українській культурі.

ВИСНОВКИ

Отже, інтертекстуальний аналіз є одним із актуальних наукових методів сучасного літературознавства. Зокрема варто звернути увагу на плідність його застосування при літературознавчому розгляді роману Івана Корсака «Перстень Ганни Барвінок».

У першому розділі роботи зроблено огляд витоків явища інтертекстуальності у ХХ ст. Подано точки зору таких зарубіжних вчених як Ролана Барта, Жака Дерріди, Лорани Женні, Мішеля Ріффатера, Едварда Касперського, Зофії Мітосек та вітчизняних літературознавців Людмили Скорини, Наталії Корабльової, Віри Просалової Мар'яни Шаповал. Прокоментовано типології інтертекстуальних зв'язків Жерара Женнета, Люсьєна Делленбаха, Харольда Блума, Джонатана Каллера, Наталі П'єге-Гро, Ульріха Бройха, Михайла Гловінського. Встановлено, що поняття ієтертекстуальності трактувалося у широкому та вузькому його розумінні; на сьогодні не вироблено єдиного категоріального апарату. У практичній частині роботи нашого дослідження виявляються та аналізуються конкретні текстові включення у вигляді цитування в романі І.Корсака.

Зважаючи на особливості листів як інтертекстем роману, можна підсумувати, що вони в першу чергу виконують документальну та одночасно характеротворчу, естетичну функції. Жанр твору вимагає підкріплення подій у житті персонажів та домислів певними свідченнями, які і доповнює епістолярій. Розвиток сюжету, витворений І. Корсаком у відтворенні певного персонажа постає проекцією реальної постаті у її відповідному перетворенні в художньому світі роману. Серед ознак репрезентації, специфічних для роману рис, слід виділити: окреслення загального культурного становища ХІХ століття, зв'язків головного героя з літературними колегами, представниками дворянського роду, близькими друзями та родичами подружжя Кулішів. Також варто відзначити спрямованість вибору епістолярних джерел для передачі емоційних станів персонажів в певні моменти їх реального життя із переосмисленням у

контексті світу твору та баченням І. Корсака. Варто згадати вибірку емоційних листів Пантелеймона Куліша до своєї дружини, до тих, з ким у нього були певні стосунки, листи з хутора, що передають особливості світобачення діяча, відомого також за своєю хуторною філософією. Можна зауважити, що вибір листів вмотивований перспективою, кутом зору його дружини у сприйнятті І. Корсака, оскільки роман присвячений саме їй. Для її характеристики також використовувався епістолярій для передачі особистих переживань за тематикою проблем у сімейних відносинах, серед яких чільне місце посідає відсутність спроможності мати власну дитину, складнощі у творчій діяльності, які пояснюються спрямованістю на самовідданість справі чоловіка – вона подається в романі усвідомленим, вмотивованим персонажем. Листи відіграють важливу роль у поясненні дружніх стосунків головної героїні з І. Пулюєм, перекладачем та фізиком, винахідником ламп, відкриття яких було зараховано Рентгену та іншими діячами епохи. Особисті листи з дружиною, таким чином, слугують відтворенням зв'язку та взаєморозуміння між близькими знайомими. Прикмітним для використання є прийом формалізованого включення інтертекстом у певній згрупованій послідовності та їх візуальному виділенні у тексті роману. .

Щоденники, як один із інтертекстів роману спрямовуються на увиразнення та документалізацію оповіді твору. Вони розкривають особистий внутрішній світ діячів ХІХ століття, зокрема згаданий фрагмент запису головного героя відтворює його переживання щодо відмови у сватанні з Ганною Барвінок, запис Тараса Григоровича – зацікавленість у фольклорній пісенності, а однієї із знайомих Пантелеймона Олександровича, Віри Аксакової, окрім культурних зв'язків із представниками дворянського роду, – талану та захопленнь молодого діяча Куліша.

У використанні періодичних включення в романі автор роману послуговувався метою відтворити світ епохи твору, який відображає тогочасні історичні процеси, зосереджуючи увагу на їх впливі на подружжя Кулішів. Це зумовлює першочерговість включень таких джерел для

активнішого заглиблення читача в контекст періоду ХІХ ст. Варто викремити поєднання персонажів у контексті за допомогою називання альманахів, літературних газет та журналів різних тематик та часових меж. Характеротворення постає за допомогою заміток у цих виданнях, авторами яких є Сергій Єфремова, Борис Грінченко, Олександр Кониський – представників тодішнього молодого українського культурного руху. Вони згадували та виказували критичну думку щодо подружжя Кулішів. Також варто зазначити і про іноземні видання при характеристиці освіченого перекладача, близького друга подружжя – Івана Пулюя, а також періодику, що висвітлює складнощі в суспільно-культурному житті Леоніда Глібова.

Паремійні включення є частотними у структурі твору І.Корсака. Такі мікротексти постають «значенневими елементами» (М.Гловінський) роману, оскільки активно допомагають творити його художній світ. Найбільше прислів'я і приказки вияскравлюють образ головної героїні. Проаналізовані сцени роману дозволяють робити висновок про те, що образні вислови влітаються у внутрішнє мовлення, постають окремими репліками в діалогах, допомагають характеризувати Олександрі Михайлівні інших персонажів чи конкретну суспільно-політичну ситуацію. Особливо І.Корсак наголошує на витоках письменницького хисту Ганни Барвінок, де ключову роль відіграло народнопоетичне мислення жінки. Не менш важливе значення відіграють фольклорні тексти у формуванні образів Пантелеймона Куліша, матері та сестри Олександри Михайлівни, Анатолія Вахнянина, Марка Вовчка, Олени Пчілки, Євгена Чикаленка, орендатора Кулішів, безіменних відвідувачів могил подружжя Кулішів. Нерідко паремії стають елементами авторської мови в романі та допомагають сфокусувати увагу читача.

Варто наголосити й на тому, що прислів'я і приказки у романі І. Корсака допомагають висвітлити чимало проблем у творі. З-поміж таких виокремлюємо взаємини в подружньому житті Кулішів, стосунки в сім'ї Олександри Михайлівни, визнання мистецького обдарування, стосунки у

письменницьких колах, обстоювання ідентичності українського народу. Не менш важливими постають теми «народження» і творчої лабораторії письменника, українського національно-культурного відродження, присутності та участі письменника у вирі суспільно-політичних подій ХІХ–поч. ХХ ст., які можна виокремити і завдяки фольклорним нарративам.

На основі аналізу внутрішньотекстової взаємодії можна констатувати експліцитні зв'язки (Н. П'єгге-Гро) між пареміями та безпосередньо текстом І.Корсака. Незважаючи на те, що прислів'я і приказки мають своє семантичне наповнення, вони не постають «чужими словами» в оповіді, а природньо доповнюють мовлення героїв, сприяють увиразненню персонажів, постають яскравими рисами поетики твору.

Уривки з поезій у романі «Перстень Ганни Барвінок» представляють вузьку модель інтертекстуальності, що свідомо маркована автором роману. Такі включення є незмінними цитатами з творів українських письменників, що працюють на посилення культурних ситуацій у творі І.Корсака. Одночасна співприсутність інтертекстів (поезій) впливає як на моделювання образів українських письменників (Ганни Барвінок, П.Куліша, Т.Шевченка, В.Забіли), так і формування художнього світу твору вцілому.

В романі І. Корсак долучає до тексту різні види пісень, зокрема обрядового та соціально-побутового характеру для характеротворчих цілей, а також відтворення певних історичних подій, що мали великий вплив на суспільство та подружжя О. і П. Кулішів. Використана народна пісенна спадщина важлива у художньому світі твору, оскільки виступає яскравим свідченням ознак наповненості творчості Ганни Барвінок та її чоловіка народним текстом, допомагає у окресленні певних мотивів діяльності Пантелеймона Олександровича, а саме – просвітництва. Воно є однією з тих причин, через які культурний діяч має авторитет серед знавців історії, культури, читачів. Для останніх І. Корсак вбачає важливим завданням також нагадати про важливість внеску відомого подружжя у розвиток української культури.

Було розглянуто інтертекст, пов'язаний з творчістю Ганни Барвінок. Насамперед слід відзначити його спрямованість не тільки на окреслення письменницького хисту, але й на осмислення можливості особистої творчої діяльності письменниці у подружжі з Пантелеймоном Олександровичем Кулішем. За допомогою цих інтертекстуальних включень автор роману відображає її сприйняття у вузьких літературних колах – знайомих подружжя, та широких загальнокультурних. Побічно визначаються і риси образів другорядних персонажів, як, наприклад М.Лисенка, Б.Грінченка, С.Єфремова. Чимала кількість рецензій, з якими І. Корсак полемізує, а разом з тим окреслює для читачів сприйняття Г. Барвінок як народної письменниці. Серед них були неоднозначні відгуки, як негативний про стенографічність відображення звичаїв у оповіді, так і позитивні про художню насиченість та тонке творче чуття, унікальність та живість образів. Останнє, варто зазначити, стосуються питання сприйняття Ганни Барвінок як однієї з перших у жіночій прозі, донесення чого також стоїть на меті І. Корсака. Оповідання, включені у роман доповнюють характеристику автора про різнобічність писемної спадщини та важливість для культури. Включення уривку з оповідання «Праправнучка баби борця» також засвідчує про модерність підходу, тенденцій до сучасного переосмислення образу жінки – сильної та самостійної, чим у романі заперечується вираз про те, що Ганна Барвінок – «письменниця горя жіночого».

Таким чином роман І.Корсака яскраво демонструє новий поштовх у розвитку біографічної художньої прози. «Перстень Ганни Барвінок» не можна віднести ні до традиційних (або сюжетно-подієвих), ні до асоціативно-психологічних біографій. Письменник окреслив образ головної героїні завдяки великій кількості інтертекстів, що забезпечує її наближеність до реальної особистості та розкриває нові можливості для сприйняття читачем.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Александров О. Література Київської Русі: Між міфопоетикою і християнським символізмом. Одеса : Астропринт, 2010. 472 с.
2. Барвінок Г. Оповідання Г. Барвінок. Друкарня Спілки Споживчих Товариств, : Серія 1: Красне письменство, 1919. 128 с.
3. Барвінок Г. Оповідання з народних уст. / Упор. Грінченко Б. Київ: Друкарня Петра Барського. 1902. 534 с.
4. Бернадська Н. Новітній український роман: жанрові модифікації та їх вивчення. *Іван Огієнко і сучасна українська література*. №8. 2016. С. 18-23
5. Бернштейн М.Д. Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50–60-х років ХІХ ст. Київ, 1959. 214 с.
6. Білоус П. Вступ до літературознавства. Теорія літератури. Психологія літературної творчості. Житомир: Рута. 2009. 336 с.
7. Бойко О. Єфремов Сергій Олександрович. Енциклопедія історії України: Том 3 / Головний редактор В. Смолій. Київ: Наукова думка. 2005.672с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Efremov_S_O (дата звернення: 26.08.2023)
8. Вільна Я. Особливості оповідної манери Ганни Барвінок. *Modern scientific researches*. 2020. Issue 13. Part 6. С. 114–123.
9. Владимірова В. Духовний світ родини Кулішів у романі Івана Корсака «Перстень Ганни Барвінок». *Українська мова і література в школі*. 2016. № 3. С. 18–21.
10. Владимірова В. Несподівані ракурси долі (творчо-особисте життя родини кулішів за творами В. Петрова «Романи Куліша» та І. Корсака «Перстень Ганни Барвінок»). *Філологічні трактати*. 2017. Том 9. № 1. С. 127-135.
11. Галич О. А. Ганна Барвінок у біографічному просторі. *Вісник Маріупольського державного університету*. Серія: Філологія. 2015. Вип. 13. С. 14–21.
12. Ганна Б. Вибрані твори / Редакція та вступна стаття Чубинського В. *Час*. 1927. 233 с.
13. Гірняк С. Самовизначення українською інтелігенцією своєї ролі в соціальному світі. *Проблеми гуманітарних наук: Філологія*. 2014. № 34. С. 29–44. - URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pgn_fl_2014_34_5 (дата звернення 26.08.2023)
14. Горак Я. Вахнянин Анатоль. Львів: Наукове товариство імені Шевченка. 2015. URL: <https://encyclopedia.com.ua/entry-524> (дата звернення 26.08.2023)
15. Гудзій М. К. Невидані листи П. О. Куліша до Аксакових. *Радянське літературознавство*. 1957. № 19. С. 56-120.
16. Гловінський М. Інтертекстуальність. *Теорія літератури в Польщі*. Антологія текстів. Друга половина ХХ – початок ХХІ століття / упоряд.

- Б. Бакули, пер. з польськ. С. Яковенка. Київ: «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 284–309.
17. Денисюк І. Розвиток української малої прози XIX – початку XX ст. : монографія. Київ: Вища школа. 1999. 214 с.
  18. Дерріда Ж. Письмо та відмінність. Київ.: Основи, 2004. – 602 с.
  19. Дерріда Ж. Позиції. Бесіди з Анрі Ронсом, Юлією Крістевою, Жаном-Луї Удбіном, Гі Скарпетта / пер. з франц. А. Ситника, ред. В.Недашковський, упорядк. К. Сігова. Київ : Дух і літера, 1994. 158 с.
  20. Джиджора Євген. Бог та святий в системі агіографічному твору. *Медієвістичні студії*. 2004. С. 27-38. URL: <http://dspace.onu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/18372/1/27-38.pdf> . (Дата звернення 13.11.2023)
  21. Дзик Р. Концепт інтертекстуальності в інтерпретації французьких постструктуралістів: від Р. Барта до Ж. Жанетта. *Філологічні науки. Літературознавство*. № 13. 2012. С. 23-27
  22. Дзюба О.М. "Вестник Юго-Западной и Западной и Западной России". Енциклопедія історії України / Головний редактор В. Смолій. Том 1. Київ: «Наукова думка». 2003. 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Vestnyk_Yuho (дата звернення: 26.08.2023)
  23. Єфремов С. Провіяний Куліш. Характер і завдання дослідів про Куліша. Записки історично-філологічного відділу / За ред. А. Кримського. Українська академія наук. 1927. Книги XIII-XIV. 438 с. [https://shron1.chtyvo.org.ua/Yefremov_Serhii/Proviianyi_Kulish.pdf?](https://shron1.chtyvo.org.ua/Yefremov_Serhii/Proviianyi_Kulish.pdf) (дата звернення 23.08.2023)
  24. Зеленська Л. Іван Пулюй та подружжя Кулішів. (за матеріалами чернігівських музеїв). *Сіверянський літопис*. 1995, №3. С. 73-76.
  25. Зеленська Л. Листи Ганни Барвінок до М.Коцюбинського. *Українська мова та література в школі*. 1990, №10. С.68–69.
  26. Зиль А. Таємнича пасі П. Куліша з-під Борисполя: стаття. *Бориспіль ринок*. 2012. № 803. URL: <https://borinfo.com.ua/boryspil-products-news-2012-01-308-3/> (дата звернення 17.08.2023).
  27. Кирило-Мефодіївське товариство : у 3 т. / Головний редактор Сохань П. Наукова думка. 1990. 540 с. URL: <https://www.t-shevchenko.name/uk/Guide/KyryloMethodiivskeTov/Slidstvo/03MykolaKostomarov/Doc338.html> (дата звернення 19.08.2023).
  28. Кирило-Мефодіївське товариство у трьох томах. / Головний упорядник І. Глизь. Київ: Наукова думка. 1990. Том 1. 546 с. URL: https://imwerden.de/pdf/kirilo-mefodievscoe_tovarishhestvo_tom1_1990_ocr.pdf (дата звернення 24.08.2023).
  29. Клименко Н. Правила успішного спілкування, сформульовані у фразеологізмах української, російської та новогрецької мов. *Українська мова*. 2015. № 2. С. 49–66.

- 30.Ковалів Ю. Ганна Барвінок. Літературні силуети. *Слово і Час*. 2018. №4. С. 114–119.
- 31.Коломієць В. Дзвонар народного пробудження : Маловідома проза журналу «Основа». *Дивослово*. 1994. №1. С.45-49.
- 32.Корсак І. Перстень Ганни Барвінок. Корсак І. *Отаман Чайка*. Київ: Ярославів Вал, 2018. С. 152–328.
- 33.Корсак І. Ф. Перстень Ганни Барвінок: роман. Київ: Ярославів Вал, 2015. 248с.
- 34.Кравченко О. Життя, віддане просвітництву: монографія. Умань: Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини. 2012. 340 с.
- 35.Кравченко О. Загальна характеристика підручників для дітей за авторством Пантелеймона Куліша. *Актуальні проблеми слов'янської філології*. 2009. С. 260-265. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/16572/29-Kravchenko.pdf?sequence=1> (дата звернення 19.08.2023)
- 36.Крижанівська Т. Пантелеймон Куліш – першорядна зірка української культури: письменник, видавець, редактор: стаття. *Вісник Книжкової палати*. 2009. № 8. С. 37-40. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vkp_2009_8_15 (дата звернення 1.08.2023).
- 37.«Крім «Кобзаря»: Антологія української літератури 1792 – 1883 роки / Упор. М. Назаренко. Київ: Laurus. 2021, 496 с. URL: <https://chytomo.com/leonid-hlibov-pysmennyk-shcho-zhyv-u-tini-kobzaria/> . (дата звернення 17.08.2023)
- 38.Куліш П. Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані / Головний редактор Ю. Луцький, вступна передмова Ю.Шевельова. Нью-Йорк, Торонто: українська вільна академія наук у США. 1984. 326 с.
- 39.Куліш П. Науково-педагогічна спадщина (вибрані твори) / Укладач Кравченко О. Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини. 2008. 208 с.
- 40.Куліш П. О. Щоденник 1845-1848 р. / Упорядник С. Кіржаєв. Київ: Українські пропілеї, 1993. 88 с.
- 41.Лановик М. Б., Лановик З. Б. Українська народна творчість: підручник. Київ: Знання-Прес, 2006. 591 с.
- 42.Лепкий Б. Про життя і твори Т.Шевченка. Київ: , 1994. 173 с.
- 43.Лімборський І. Сентименталізм в українській літературі / перша половина ХІХ ст.: дисертація канд. філол. наук: 10.01.02./ Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка. 1995. 183 с.
- 44.Лукаш Г. Текстова стратегія інтертекстуальності поезій збірки В. Стуса «Палімпсести» у семіотичному аспекті. *Актуальні проблеми української літератури і фольклору*. 2014. № 21-22. С. 200–210.
- 45.Макушинська Г. П. Форми і засоби детермінації мудрості українського народу як феномена його пізнавального способу життя і духовної

- єдності. *Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства*. Том V. С. 295–310. URL: <http://ndiu.org.ua/images/book/5.pdf> (дата звернення 26.08.2023)
46. Марінеско В. Ю. Літературна біографія як жанрова модель, особливості еволюції, атрибутивні та модусні ознаки. *Наукові праці. Літературознавство*. Том 193. № 181. С. 59-63. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/renst_2012_18-19_17.pdf (дата звернення 06.11.2023).
47. Мелешко В., Кононенко С. «Перстень Ганни Барвінок» Івана Корсака як художньо-біографічний роман. *Рідний край*. 2017. № 2 (37). С. 96–100.
48. Мельничук Б. Випробування істиною: проблема історичної та художньої правди в українській історико-біографічній літературі. Київ: Академія. 1996. 268 с.
49. Мізінкіна О. О. Народний епос та ліро-епос як синтез історичного і художнього у романах Раїси Іванченко. *Вісник Черкаського університету*. Серія: Філологічні науки. Черкаси: ЧНУ, 2012. № 40 (253). С. 58–63.
50. Мізінкіна О. О. Фольклор у романі «Сіверяни» Дмитра Міщенка. *Вісник Запорізького національного університету*. Філологічні науки. Запоріжжя: ЗНУ, 2013. № 3. С. 133–137.
51. Мізінкіна О. О. Фольклорні жанри в художньому світі роману Корсака «Завойовник Європи». *Література в контексті культури*. Київ: Вид-дім Дм.Бураго, 2015. Вип. 26. С. 231–238.
52. Мізінкіна О. О., Кара А. І. Фольклорний наратив у контексті роману «Щоденник Мавки» Дари Корній: до проблеми текст у тексті. *Молодий вчений*. 2020. № 11 (87). С. 102–106.
53. Мізінкіна О., Рибак Г. Інтертекстеми народних пісень у романі «Анна Київська – королева Франції» В. Чемериса. *ЛОГОΣ: збірник наукових праць*, Том 3: Педагогічні науки; Філологічні науки. 2020. С. 131–134.
54. Мітосек З. Теорії літературних досліджень / пер. В. Гуменюка. Сімферополь: Таврія, 2003. 408 с.
55. Назаренко М. Леонід Глібов – письменник, що жив у тіні Кобзаря: стаття. *Laurus*. 2021. Електронний ресурс. URL: <https://chytomo.com/leonid-hlibov-pysmennyk-shcho-zhyv-u-tini-kobzaria/> (дата звернення 17.08.2023).
56. Нахлік Є. Особливості релігійно-філософського світогляду Пантелеймона Куліша. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2007. № 15. С. 487–497.
57. Нахлік Є. Подружнє життя і позашлюбні романи Пантелеймона Куліша: документально-біографічна студія. Київ. Український письменник, 2006. 366 с.

- 58.Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: наукова монографія у 2 т. Том 2: Світогляд і творчість Пантелеймона Куліша. Київ: Український письменник, 2007. 462 с.
- 59.Пантелеймон Куліш. Листи до М. Д. Білозерського / Упор. , вступне слово і коментарі О. Федорука. Київ: Критика. 2005. Том 1: 1841-1850. 324 с.
- 60.Пантелеймон Куліш: письменник, філософ, громадянин. До 190-річчя від дня народження: хронограф. / Упорядник Толстоухов А. В. Державна обласна універсальна наукова бібліотека. Київ. 2009. 577 с.
- 61.Петров В. Пантелеймон Куліш: Перебування Куліша на Україні влітку року 1856-го: матеріали до біографії. УАН, Київ. 1927, с. 73 - 101.URL:https://shron1.chtyvo.org.ua/Petrov/Perebuvannia_Kulisha_na_Ukraini_vlitku_roku_1856-ho.pdf? (дата звернення 16.08.2023)
- 62.Плахотнюк Н. До проблеми інтерпретації тексту : деконструкція в граматиці Ж. Дерріда. *Проблеми семантики слова, речення та тексту*. 2012. № 28. С. 338-344
- 63.Погосян Н.І. Семантика образу Тараса Шевченка в українській романістиці 1980–2010-х років: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд.філол.наук. Черкаси, 2020, 21 с.
- 64.Поліщук В. Мозаїка буття Ганни Барвінок. *Корсак І. «Перстень Ганни Барвінок»*. Київ: Ярославів Вал, 2015. С. 239–243.
- 65.Потніцева Т. Лексикон загального і порівняльного літературознавства: літературна біографія. Електронний ресурс.URL: <https://litmisto.org.ua/?p=17025> (дата звернення 06.11.2023)
- 66.Прислів'я та приказки: Природа. Господарська діяльність людини / Упоряд. М. М. Пазяк; Відп. ред. С. В. Мишанич. Київ: Наукова думка, 1989. 480 с.
- 67.Просалова В. А.. Інтертекстуальний аналіз: теорія і практика. Електронний ресурс. Вінниця, 2019. URL: <https://r.donnu.edu.ua/handle/123456789/109> . (дата звернення 10.01.2023)
- 68.Райківський І. Взаємини П. Куліша з галичанами В 1870-х рр. *Наукові записки: серія «Історія»*. 2015. С. 44-50.
- 69.Ревенко Д. В. Зі сторінок творчості П. Куліша: електронна виставка до 200-річчя з дня народження. Одеса: Наукова бібліотека імені Мечникова. Одеса. 2019. 7 с. URL: <http://dspace.onu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/29518/1/181-188.pdf> . (дата звернення 26.08.2023)
- 70.Римар Н. Інтертекстуальність як спосіб побудови наративу художньої прози Ніни Бічуї. Електронний ресурс. *Українська література як художній феномен*. 2015. С. 181-191. URL: <https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/7220/1/23.pdf> (дата звернення 10.01.2023)

71. Романюк М., Галушко М. Українські часописи Львова 1848–1939 рр. : історико-бібліографічне дослідження у 3 томах. Том 1. Львів: Світ, . 2001. 744 с.
72. Росовецький С. К. Тарас Шевченко і фольклор: монографія. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2011. 415 с.
73. Сингаївська Г. Народні перлини. Українські народні пісні: збірник пісень. Київ: Державне видавництво художньої літератури, 1961. 208 с.
74. Скорина Л. «Гомін і відгомін»: дискурс інтертекстуальності в українській літературі 1920-х років. Черкаси: Вовчок О. Ю. 2019. 704 с.
75. Слабошпицький М. Рятівниця Пантелеймона Куліша. *День*. 2015, 3 липня. № 115. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/kultura/ryativnycya-panteleymona-kulisha> (дата звернення 10.01.2023)
76. Словник фразеологізмів української мови / Укладачі В. М. Білоноженко та ін. Київ: Наукова думка, 2003. 788 с.
77. Сохацька Є. Про «фірму» Марко Вовчок: До 170-річчя від дня народження Марії Олександрівни Вілінської (Маркович–Лобач–Жученко). *День*. 2004. № 73 (23 квітня). URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/ukrayina-incognita/pro-firmu-marko-vovchok-0> (дата звернення 10.01.2023)
78. Танцюра Г. Пісні Явдохи Зуїхи. Київ: Наукова думка, 1965. 812 с.
79. Ткаченко В. І. «Забута тінь» Пантелеймона Куліша. *Філологічні науки*. Літературознавство. 2012. № 12. С. 146–150.
80. Токар Н. Жанрові модифікації історичного роману у творчості Івана Корсака (на прикладі романів «Завойовник Європи», «Перстень Ганни Барвінок», «Корона Юрія II»). *Література та культура Полісся № 91, серія «Філологічні науки»*. № 10. С. 128-141.
81. Токар Н. В. Жанрові модифікації історичного роману у творчості Івана Корсака (на прикладі романів «Завойовник Європи», «Перстень Ганни Барвінок», «Корона Юрія II»). *Література та культура Полісся*. 2018. Вип. 91. С.128–141.
82. Томчук Л. Ідеологічна парадигма творчості Ганни Барвінок. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. Ужгород, 2010. Вип. 14. С. 171–175.
83. Українські пісні. Всеохоплюючої колекції українських пісень від найдавніших часів до сьогодення. Ой татарин, братику. Весільний обряд. 2022 URL: <https://www.pisni.org.ua/songs/7455549.html> . (дата звернення 09.08.2023).
84. Хропко П. Літературний процес 40-60-х рр. XIX ст. *Українська мова та література в школі*. 1989. №1. С.24-28.
85. Черкаська Г. Дружина письменника. Електронний ресурс. *Голос України*. URL: <http://www.golos.com.ua/article/310046> . 2018 (дата звернення 20.08.2023)

- 86.Чернігівщина в житті та творчості П. О. Куліша: бібліографічний покажчик / Укладач Студьонова Л. В. Обласна універсальна наукова бібліотека імені В. Г. Короленка. Чернігів. 2019. 43 с.
- 87.Шаповал М. Стратегії інтертекстуальності та гра свідомостей у сучасній українській драмі : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : 10.01.06. Київ, 2010. 36 с
- 88.Шевельов Ю. Вступні уваги. Домонтович В. Проза три томи. Том другий: Романи Куліша. Без ґрунту. Місто: Сучасність. 1989. С.7–25
- 89.Шевченко Т.Г.Зібрання творів : у 6 томах. . Том 5: Щоденник / Голова редкол. М. Г. Жулинський. Київ : Наукова думка. 2003. 187 с.
- 90.Ясь О. Основа газета. Енциклопедія історії України: : Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Том. 7 Київ: Наукова думка. 2010. 728 с. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Osнова> (дата звернення: 26.08.2023)
- 91.Яценко М. Історія української літератури другої половини XIX ст. у трьох книгах. Київ: Либідь. 1979, Том 1. 368 с.
- 92.Яценко М. Історія української літератури другої половини XIX ст. у трьох книгах. Київ: Либідь, 1996, Том 2. 377 с.
- 93.Angrosino M. Documents of interaction: Biography, Autobiography, and Life History in Social Science Perspective. Gainesville, Florida : University of Florida Press, 1989. 118 p.
- 94.Carlier, J. C. [Roland Barthes's Resurrection of the Author and Redemption of Biography](#). *The Cambridge Quarterly* XXIX. № 4. 2000. С. 386–393
- 95.Culler J. Presupposing and intertextuality. *Comparative Literature* (Dec., 1976), vol. 91, № 6. PP. 1380-1396. URL: (дата звернення: 26.08.2023)
- 96.Dällenbach L. Intertexte et autotexte. *Poetique*. 1976. № 27. P. 282–296.
- 97.Dunn, Waldo Hilary. English biography New York: J. M. Dent & sons limited. 1916. p. 310. <https://vdoc.pub/documents/presupposition-and-intertextuality-1htapu434nh8> (дата звернення 10.16.2023)
- 98.Intertextuality / ed. by E. Heinrich F. Plett. Berlin; New York : Walter de Gruyter, 1991. 302 p.
- 99.Kasperski E. Związki literackie, intertekstualność i literatura powszechna. Medziliterárny centrismus stredoeurópskych literatúr / pod red. D. Durišin i in. Ceske Budejovice, 1998. S.108–130.
100. Merrill, John C. , Harold A. Fisher. The World's Great Dailies: Profiles of Fifty Newspapers: investigation. New-York: Hastings house. 1980. 399 p.
101. Nadel I. B. Biography: Fiction, Fact and Form. New York : St. Martin Press. 1986. 248 p.
102. Nycz R. Intertekstualność i jej zakresy: teksty, gatunki, światy. *Pamiętnik Literacki : czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej*. 1990. № 81/2. S. 95–116.

103. *OnlyArt*: словник літературознавчих термінів. Житійна література. Електронне джерело. URL: <https://onlyart.org.ua/dictionary-literary-terms/zhytijna-literatura/> . (Дата звернення 05.11.2023)
104. *OnlyArt*: словник літературознавчих термінів. Історико-біографічна література. Електронне джерело. URL: <https://onlyart.org.ua/dictionary-literary-terms/istoryko-biografichna-literatura/> . (Дата звернення 05.11.2023)
105. Riffatere M. La trace de l'intertexte. *La Pensee*. 1980. № 215. P. 4–18.

ДОДАТКИ

Додаток А

Лист Пантелеймона Куліша Олесі Милорадовичівні датований січнем
1858 р. :

1858

ДО О. МИЛОРАДОВИЧІВНИ

На саме Різдво, сижу я собі у своїй світлиці, посеред німого товариства — книжок, аж тут подають мені Ваш любий лист, кохана сестро Олександро Григорійовно. Чудний сей лист, скажу Вам так, як чує моє серце, як мій розум розуміє. А Ви — чи будете на мене сердитися, чи що, не впино свого слова. Треба ж Вам колись довідатися, що в мене в душі діється! На що ж ми з Вами й побратались, коли не розмовлять нам так, як на самоті розмовляють? Стоїть у Вашому листі одно словце, которе мені Ваше серце більш одкриває, ніж усі любії речі, которими Ви своє писанне, як квітками, всипали: "А все через поганую *ліність!*" от що Ви написали. Ви не знаєте, що я один на світі; Ви не зрозуміли, що моя душа жадає, як на-сущної пищі, дружнього погляду. Де Вам се все знати? Така моя доля, що я живу з людьми на віру; мене ніхто не розуміє, яко чоловіка, і я од тих завжди далеко, з ким хотів би бути близько. Тим Ви й байдуже про те, що я жду — не дождусь Вашого слова. А коли б Ви знали, як мені хочеться з Вами розговоритися, як брат з сестрою! Та видно сього ніколи не буде. Так і вік ізвікуєш на тому, що зовється *lieux communs*. А коли б Вам так треба було обізватися до мене щирим серцем, як мені до Вас, — не було б у Вас ліности. Пишете Ви, що багато в Вашому товаристві дурних і багато дуже розумних.

125

Чому ж Вам не прийде в голову, що от один у Вас тільки єсть чоловік не дурний, бо в його — як би там ні було — натура вища, і не дуже розумний, бо в його єсть серце, которе, посеред розумних його діл, тягне його в такі дурниці, як щира розмова з Вами, дурниці, которі піднімають душу вище од усякої філософії! Чому б Вам до такого чоловіка не прихилитись душею і його одного не зробить другом своїм і іскреннім своїм? Шкода, бачу, про таке диво з Вами розмовляти! Скажу Вам, що всю жизнь свою шукаю дружньої душі — і не знайшов її ні в кому. Здалось мені, як я Вас побачив і почув Ваш голос, що от воно, те святе добро, которе чоловік на землі знайшовши, нічого більш не возжадає. Ви од мене не чули тих річей, которі душа на волі, без сторонніх довідок, до душі промовляє. Ви мене не знаєте, як і я Вас не знаю.

Усю жизнь живу з людьми на віру; так на віру і жизнь скоротаю. Кинула мене доля на один край світа, а Вас на другий — і, мабуть, воно повинно так бути, як єсть. Се тільки в моїй душі, котора не знає собі впину, живуть такі химери, щоб побачить десь гарну дівчину, наслухаться серцем її голосу, промовить до неї два слові крадькома і щоб вона стала тобі рідною душею навіки. Світ живе не так, як собі мудрує на самоті душа поета. Сміється світ, зазирнувши случаєм у її тайни. І Ви, моя сестро, не Бог знає що вчините, як насмієтесь над моїми необачними, чудними в світі, юродивими в світі помислами. Нігде бо Вам узять іншого розуму, а не такого, яким світ пробувається. Нельзя Вам стать особно од людей і думать розумом і чути серцем так, наче нас тільки двоє між чужоземцями, которі нашої мови не розуміють і наших звичаїв не знають. Живіть же, як Бог послав Вам на душу, коли не можна інше. А я буду жити і розуміти жизнь по-своєму. Як би ні повелось моє життє, знайте одно, що не забуду я тої години, як од Вашого любого погляду, од Вашого голосу я помолодшав душею і обняли мою голову, наче рожевим вінком, поетичні помисли. Нельзя того забути, бо воно сталось мені живучою і зцілючою водою, і може недалеко те врем'я, що Ви самі побачите і зрозумієте серцем, як одна мінута поетичного восторга дає душі крила — піднятись до вищого поетичного твор-

чества... Тим часом посилаю Вам моє щире, од серця возди-
ханье, которе не єсть що інше, як жажда душі моєї любити
коли не те, що справді єсть високе і вдохновительне на світі, то
хоть завітчаного весінніми квітками кумира, самою ж душею
собі созданного. Бувайте здорові і процвітайте на довгі роки,
і, коли прийде до Вас старість (бо й до Вас вона прийде), дай
Боже, щоб дружні очі всяку Вашу морщинку і сивий волосочок
оглядали любовно, як пам'ятку пишної Вашої весни, ко-
тора дарувала тим очам багато райських минут, годин, днів
і ночей, во віки вічні незабвенних! Як почую про Вас або од
Вас, що Ви щасливі на світі, возрадується серце моє, — і знай-
те, що не тільки Ви самі, та й той, кого вибере Ваше серце, буде
для мене близькою моїй душі особою. Прощайте, прощайте!

Прихильний серцем брат Ващ

П. Куліш

[січень, 1858]

P.S. Знаючи, що Гр. П. не буде скоро в Києві, пишу
через Дейкуна. Дайте інший адрес, коли схочете, та не пока-
зуйте нікому мого письма, коли шануєте мою душу. А мій
адрес такий: в С. Петербург, в собственной типографии, на
углу Вознесенского и Екатерингофского проспектов, в доме Лея.

Не бачу я Вас, — хоть би мені на Ваш портрет дивитись.
Нехай би Вас фотографія зняла в рідному платті. Коли ж се
трудно, а в Вас єсть готовий, пришліть мені його або посил-
кою, навернувши на качалочку, або — коли маленький — у
письмі.

[38, с.125-127]

Додаток Б

Лист Пантелеймона Куліша Олесі Милорадовичівні, лютий 1859 р. :

ДО О. МИЛОРАДОВИЧІВНИ

С. Петербург, 1859, фебруа 22

Кохана сестро Олександро Григорійовно!

За Ваш сердечний лист од 11 фебруа дякую Вам, як за каплю роси на моє гаряче, недугуюче серце. Не живу я, сестро, а мучусь на світі; живцем горю, — тільки ніхто того не бачить... А Ви знайте, сестро моя по душі, сестро по серцю; знайте, що під моєю сумною поверховністю страшенна глибина душевна огнем неугасимим палала. Як дійде до Вас чутка, що вмер я, що нема мене на світі, — Ви собі подумайте: "Не вмер він так, як мруть люде, — він згорів мовчки". Тіла мого не стає на ту кипучу роботу, котора вихрем душу мою сюди й туди метас. Не нездужаю я, хожу я, розмовляю я, діло роблю я, а щодня мене убуває, убуває. Тепер зосталось од мене тільки подобіє, що був колись чоловік. Не хотів би я, щоб мене Ваші любі очі бачили; хотів би тільки сам на Вас подивитись, — для того б приїхав до Вас. Та як же сьому статись, Боже мій?... Чужий я чоловік усім у Вас, опріч сестри Марусі. Воно думкою гарно приїхати, а ділом — чого? що йому треба? яке його тут діло? Діло моє — сестру одвідати, з сестрою любо поговорити. Хто ж тому віри пійме, що справді се *брат* до *сестри* приїхав? Скажуть: "закохавсь, з великого розуму в голову чоловік зайшов". І всяке за їх руку потягне, а не за мене, не за любу сестру мою. Чи не правда ж? Закохався, — ні, я Вас так люблю, та й годі; люблю за те, що в Вас молоде серце, що в Вас весна на душі; люблю так, як поети люблять річку в красних берегах, у садах, у пишних прохолодних левадах.

Кому ж і любить гарну дівчину, панну між паннами, як не нашому брату? Обома руками оддав би я Вас замуж за хорошого чоловіка, і тоді ще сміліше любив би Вас, і чоловіка Вашого, і діток Ваших. І взнали б люде, як я вмію любити, тогді тільки, як сивим би волосом голова моя засеребрилась,

і днями, а не годинами вік свій останній лічив би я. А тепер хто пійме віри, що тільки очам моїм, душі моїй Вас треба, і для того приїхав би за тисячу верств на Вас подивитися, любо з Вами на самоті поговорити. Великі муки мою душу облягають, — я б Вам розказав, щоб і Ви знали, які бувають муки на світі. Бо Ви не багато од своїх сусід можете про таке довідатись. Я Вам показав би не ту трагедію, котору на театрі іграють, а ту, що й пером не спишеш, а хиба живим словом любій душі, як мати дитині, перекажеш. Боже мій! Може б Ви сплакнули над моєю долею нещасливою; може б та свята сльозинка Ваша хоть на хвилинку мою душу упоїла. Марні слова пишу до Вас, кохана сестро! коли б і ангели на небесах заплакали, і їх сльози пекельного огню в моєму серці не погасили б. Бажаю смерти з щирої душі, — більш мені нічого бажати! Байрон перед смертю сказав: “Єсть у мене дороге на світі, та рад я, що вмираю!” Так і я сказав би кінчаючись. От до чого доживсь я із своїм сонцем гарячим, із своєю німотою душевною, із своїми високими помислами. Не дай Вам Боже зійти на мою дорогу. Лучче виходьте заміж і живіть попросту, нікому зла не чинячи. Карається, мабуть, чоловік за те, що піднімається або хоче піднятися вище своїх братій. Згадайте легенду про Прометея, що йому було за той огонь, которого він добув з неба... Отже вже сього листу мого не зрозумієте, а я не вмію Вам ясніше розказати, що зо мною діється. Колись, може, як мене на світі не буде, про все довідається, коли найдеться розумна людина, що про мене розкаже. — Пишете Ви і благаєте мене, щоб я не кидав Вас. Чого се Ви вжахнулись? Ви мені дорогі не за те, що слово ласкаве, щире до мене обернули, а за те, що душа в Вас чиста і що велике добро з Вас може вийде колись людям або хоч Вашим дітям. То як же я Вас покину? Се все одно, що покинути милу надію! Одвернувся б я од Вас хиба тоді, якби побачив, що з Вас вийшла *пані*, та й більш нічого, пані сама для себе та для своїх панів — сусід і родичів. Отже, знаючи Вас, я вповаю, що Ви возлюбите діло житні не по-панській і багато зробите всяким людям добра. Живіте і красуйтеся у Божій ласці, а серце моє знає,

чого Ви стоїте, серце моє прихильне до Вас, як до сестри-жалібниці.

Душею Ваш П.К.

Як прочитаєте *Maіора*, то напишіть, як Ви вподобали і чи дуже мене судять і лають за мою повість пани. Да що Ви про сестру Марусю нічого не пишете? Мені здається, що колись, нескоро, з'їдемо ми всі до купи і поживемо в любій уподобі. Тоді то наговоримось, тоді то пісень наспіваємось! Великий світ, да нігде мені дітись. Одрадно думати, що колись приїду до Вас замучений, та недомучений, а Ви вже будете господинею гарною, і дасте мені захисний притулок у своїй господі, і знаючи, що в мене всяка жилочка перестрадала багато навіку, умітимете не займать мене і других навчите мене не займати ні словом, ні поглядом. Я Вам за се розкажу, вибравши тиху часину, як я на світі жив і що в мене в душі діялось. Ну, не замовкайте ж і Ви, пишіть до мене. Я люблю Ваше плохеньке, не дуже письменне писання. Не думайте, як висловитись, а пишіть, яке на думку слово навернеться. Чи правда, що Рігельман залицяється до сестри Вашого Василька?

[38, с.153-155]

Додаток В
Лист Пантелеймона Куліша дружині – Ганни Барвінок датований 14
січня 1856 р. :

ДО ДРУЖИНИ

1856, авг. 14. Линовиця⁴³⁾

Писав я до тебе, моя **кохана** Сашуню, лист із Броварів, а послав той лист із Яготина. Тепер поведу річ про своє життя дальше. Життя моє циганське: вештаюсь по селам та й годі. Заїхали у Березову Рудку до Закревських⁴⁴⁾. Добрі люде, тільки скучно. Сад гарний, будинки хороші строятся, хутко будуть скончені, хоть би й царю в них жить; а жить у них буде скучно. Ночували там, а на другий день вернулись у Линовицю. Вїжджаем в двір, аж на рундуці стоїть — Юзефович; їдучи до Галагана, заїхав сюди. Такий ввічливий, що й Господи! сказано — Юзефович. Підмовляв мене їхать до Галагана. Я й поїхав би, та там якийсь празник і буде багато панів, дук-срібляників, так нехай їм цур!

Оце ж уже прийнялись ми за рисунки. “Орисі” не довів Сергій до кінця⁴⁵⁾ — то Жемчужник⁴⁶⁾ ізбрехав; так тепер знов за неї прийнявся. Цілий день морочивсь, та ще не скомпонував дівчат під кручею; а гарні будуть дівчата! Я ввесь день про-

---

⁴³⁾ Линовиця — маєток родини де-Бальменів.

⁴⁴⁾ Родина Закревських була поміщицями в селі Березові Рудки. Дружина Платона Закревського, Ганна, була ніжною, в яку заховався Шевченко.

⁴⁵⁾ Граф Сергій де-Бальмен малював ілюстрації до Кулішевої “Орисі”.

⁴⁶⁾ Лев Жемчужнінов (1828-1912), російський мистець, що нив довгий час на Україні. Приятелював з Шевченком і Кулішем. Залишив цікаві спомини.

гуляв. Ранком ходили з панночкою до церкви, щоб подивитися на линовицький народ. Мізєрний народ! Усюди по Вкраїні переводиться нінащо. А був би народ гарний, коли б доля йому лучча. Потім читав де що попали; а обоє рисували: той картинки, а пані — узори. Показувала мені усякі шиття, що понаготовляла для своєї дочки. Не буде і в царівни кращих. Синку тому, що в Києві родивсь, пошила чумацьку сорочку з мережками; а Мані готує увесь костюм, од черевичків до стрічок, український. А Маня⁴⁷⁾ — як та Орися має то там, то сям по господі і всю господу скрашає. Молоде й хороше, а як розпитаєшся, то й воно не без біди зросло: то зуби болять, то в грудях або в боку болить. Невже ж на всій Україні немає такої дівчини, щоб була сама краса очам, а серцю втіха? Мабуть, що нема. Бідна жизнь на землі чоловіча: тільки хіба розумом зрозумуєш і душею почувєш, а очима не побачиш ніякого совершенства! А все таки сонце сідало в Линовиці, мов у раю; у воді дерево іграло, наче шовки та саєти; гуси кричать і плещуть серед ставу; тихо — як у Бога на небі; а сонце все позолотило, і кожне з нас здалось серед зеленої садовини мов на картині. Аж ось і ніч із своїм мороком, із своїм невідомим шелестом, із зорями на небі, з дівочими піснями по селу... Коли б тільки не було на серці туги, то хвалив би Господа милосердного, дивлячись на його дива, та й годі. А то горе, що душа — наче птиця без крил: хоче піднятися над землею, а туча до землі й пригнітає.

Добрі люде оці Де-бальмени! Може й нема вже кращих по моему смаку; а все ще мало, щоб душу наповнить: душа знай чогось бажає і знай кудись жадає, а куди не обернеться — усюди буде гірше, ніж у Линовиці. Тим то я дожидаюсь, поки пришлють за мною коні з Качанівки (а до Качанівки верст із півсотні), а сам собі думаю: нехай забариться мій лист через Юзефовича: лучче не буде мені нігде, бо другої Линовиці мабуть і на світі немає!

---

⁴⁷⁾ Маня де-Бальмен, 17-річна дочка Сергія, полонила увагу Нуліша своєю красою і вихованням.

Оцеж до тебе листи [пишу] часто, мое серце Сашуню;
а як загаюсь, то не сумуй, бо може случаю не буде на пошту
абощо; може в якому переїзді буду абощо. Не сумуй, мое
серденько!

Твій

Додаток Г

Лист Пантелеймона Куліша Миколі Костомарову датований 27 червня 1846 р. :

Вы облегчили мою душу известием, что «Летопись Самовидца» послана Бодянскому¹²⁰. Если вы послали не всю, то отправьте немедленно: нужна вся. Проезжая через Москву, я возьму ее и привезу вам в Киев. Впрочем думаю, что вы еще прежде получите печатный экземпляр. Я знаю, что вы плените сердца и души своих слушателей лекциями о малороссийской истории, но, ради бога, взвешивайте хорошо ваши заключения. Не все то можно безвредно для них сказать, что пишете вы ко мне. Меня не смущают такие выводы, как, напр., следующий: «Горькая, ничтожная судьба Украины происходит от ничтожества души народа». Меня не смутит эта бойкая, подобная пущенному сильною рукою кацапа булыжнику, фраза, потому что я в груди своей ношу эту народную душу и знаю, что она не ничтожна; но многих

264

может сбить ваша фраза с толку, а других заставить опустить руки; у нас же и без того делателей мало. Если вы говорите, что в моей новой книжке «историческая истина высказана с такой искренностью, с таким благородным чувством, как еще не было на Руси», отчего же вам не проповедывать бы в моем духе на кафедре? Зачем нападать на душу народа, за которую еще вам слабо говорит единственная в новой Европе поэзия украинская и которая так сильно напряглась, когда ей ея Моисей говорил: «Тим і стала по всьому світу страшенная козацькая сила, що у вас була воля й дума єдина?» В ни во что ей вменяете вы потопление «губителя мучителя фараона». Вы в нетерпеливой досаде на продолжительное ея странствование в пустыне поражаете ее последним проклятием, называя ничтожною. Погодите! Будет, может быть, время, когда от одного звука труб ея падут стены и твердыни, для разрушения которых вы считаете необходимым оружие; будет время и царей-поэтов, которые все покорят своему божественному могуществу; будет время и воздвижению храма, в котором поклонятся и чужие народы; будет время и пророкам-искупителям многих. Вы так поспешно поражаете ее своими и историческими правилами, как будто для чудес божьих есть правила! (А почему ж не совершиться божественным чудесам там, где есть души божественные!). Разделения вашего на избранных и неизбранных я не принимаю и боюсь, чтоб вы не дошли с такими взглядами на историю в глубокий мрак...

Благодать божия всем дарована, и в каждом народе муж светлого ума и чистой воли может сделать много для его чести и будущего могущества (нравственного или вещественного). До сих пор в Малороссии являлось их мало. Все наши лучшие умы обращали свою деятельность для пользы своего семейства, для ложно понимаемого спасения своей души, для науки, отвлеченной от тока настоящей жизни: теперь только, именно теперь, когда вы раскрыли рот, чтоб сказать с кафедры: «душа этого народа ничтожна», самые горячие чувства малороссийских деятелей сосредоточиваются на народе. Браните низость представителей его, но не называйте ничтожною его душу.

Это непростительное богохульство! Смотрите от Сагайдачного, прилагавшего попечения об утверждении просвещения в отечестве до Хмельницкого, каким являлся народ Украины? А когда потом, при губительном влиянии невежественного моск[овского] правительства, на гетьманстве удержались только холопы и подножки е[го] ц[арского] п[р]есветлого в[еличества].

На арк. 41 дописано П. О. Кулішем:

Прошу Вас взять все мои письма, положить перед собою в хронологическом порядке и отвечать на все пункты. Так делают не только основательные, но и просто веж[ливые].

Ч. III, арк. 41—42. Автограф.

[28, с.263, 264]

Додаток Г
Лист Пантелеймона Куліша Остапові Вересаю датований 16 листопада
1865 р. :

1865

ДО О. ВЕРЕСАҀ

Р. Б. 1865, листопада 16 дня, з Варшави

Давно вже, коханий друже Остапе, не слав я до тебе листа, та й засумовав, не мавши від тебе вістки. А ти, може, й рад обізватися до мене, так не знаєш, де я обертаюся.

Завела мене доля аж за річку Вислу, у город Варшаву. Судилось, бач, козацьким дітям порядкувати в лядському краї, так, як порядкували колись ляхи в нас на Україні. Тільки вони згорда нами орудували і добра нам не мислили, а ми пораемось у них по-християнськи. Вони в нас простий люд у неволю повертали, а ми лядську чернь визволямо на волю з-під неситих панів та й самим панам неправди ніякої не робимо, тільки не даємо їм верховодити по-шляхетськи, а нахиляємо їх під закон. От на таке то діло і мене зазвано у Варшаву, а козак до сього торгу пішки, бо йому любо ляха гнүздати. Слава Богу, що ми таки люде не-нікчемні і є з нас користь Цареві нашому і всьому православному мирові. Ну, і живеться нашому братові у Варшаві таки й геть добре. Воно б то в хуторі було краще сидіти, та не всім же пасішникувати або пахарствувати. От і ти, Остапе, маєш не таке, як інші люде, діло, та й без тебе не можна обійтись мирові Божому. Тебе на те создав Господь, щоб не забувалась на світі наша стара старовина. Темний ти чоловік, а як граєш у бандуру та заспіваєш, то і в такого серце стрепенеться, що весь світ із'їздив. Тим твое діло, друже Остапе, спасенне, і ти на свою долю не нарікай, хоч вона тобі і гірка здається. Одарив тебе Бог розумом і словом таким, що видющі в тебе учаться і письменні люде тебе поважають.

От і я за Вислою про тебе згадую, наче брат про брата, і все через те, що Бог тебе создав кобзарювати. Не забувай же і ти мене, друже, і пришли мені оповідання про твое життя

183

старече, про твое горе і про радість, коли маєш її. Писати ж до мене так: в Варшаву, оттакому то, в Учредительный Комитет.¹¹²⁾

Приятель Твій П. Куліш

[38, с.183-184]

Додаток Д
Лист Пантелеймона Куліша Степанові Носу датований 15 липня 1860 року:

ДО С. НОСА⁹³⁾

Петербург, 15 липня 1860

Чую я через люде, що Ви, пане курінний, написали про **чумаків**, та й дуже гарно. То прошу ж Вас — присилайте скоріше в "Основу"⁹⁴⁾, та й наказуйте, щоб без мого прогляду нічого Вашого не друкувати і який би не вийшов мій прогляд, так уже тому й бути. Поки моєї снаги, буду Вас і ще декого од фальші словесної обороняти і полову од чистого зерна одвіювати. Бо як кинуться нашвидку писати та друкувати, то скаламутять зовсім невеличку нашу словесність. От Кузьменко написав баладу "Погане Поле" дуже гарно, да до балади доложив не знать яких вірш. Як надрукувати саму баладу, — скажуть: лебедине перо в пана Кузьменка; якже все понадрукувати, скажуть: індиче! Писав я до Вас лист недавно, да ще нема одвітування. Пані Параска пише, що Ви танцюєте завзято. Добре отсе Ви робите, що запорожської *вдачі* не кидаєте! А в нас і потанцювати — хоть би і вмів чоловік — ні перед ким: все чола похмурії та понаморщувані, цур їм!

Компоную отсе невеличку книжку "Історію України", так, щоб на святках або вже хоч перед маслицею і випустить; а то "ГраMATка" як розійдеться, то нічого гаразд й читати хлоп'ятам та дівчатам.

Щиро прихильний до Вас побратим П. К.

---

⁹³⁾ Степан Ніс (1829-1901), етнограф і фольклорист.

⁹⁴⁾ "Основа" — перший український суспільно-політичний і літературний журнал (1861-62), виходив за редакцією В. Білозерського при близькій співпраці Нуліша.

Додаток Е
Лист Пантелеймона Куліша Тарасові Шевченку датований 20 січня
1858 року:

ДО Т. ШЕВЧЕНКА

Твої "Неофіти", брате Тарасе, гарна штука, да не для друку! Не годиться нагадувати доброму синові про ледачого батька⁷⁾, ждучи від сина якого б ні було добра. Він же в нас тепер первий чоловік: якби не він, то й дихнуть нам не дали б. А воля кріпаків — то ж його діло. Найближчі тепер до його люде по душі — ми, писателі, а не пузатії чини. Він любить нас, він йме нам віри, і віра не посрамить його. Так, не тільки друкувати сю вещь рано, да позволь мені, брате, не посилать і Щепкіну, бо він з нею всюди носитиметься, і піде про тебе така чутка, що притьмом не слід пускати тебе у столицю. Тут же саме се діло нахлонулось. Так то, брате! — Інша була б річ, якби ти докінчив "Гуса". Там би тобі було де розгуляться; а папство — така ледарь, що її зневажай скільки хочеш — усяке скаже спасибі. Тут же й лицарство у тебе під боком, і васали, і слов'яни з німцями, і жидова грошовита; широка вийде поема!

Пісні твої дуже гарні. Невже обидві ти сам скомпонував? "Дуда" наче мені знакома.

Не хапайся, братику, друкувати московських повістей. Ні грошей, ні слави за них не добудеш. Адажеж і Данте і Петрарка думали, що прославляться латинськими своїми книгами. Отак тебе морочить ся москальщина. Цур їй! Лучче нічого не роби, так собі сиди да читай, а ми тебе хлібом прогодуємо, аби твоє здоров'є!

Ось, може, перепечатаємо твої перші стихи, то за те буде й слава й гроші. Я поспитаюсь у Крузе⁸⁾, нашого щирого

⁷⁾ Тобто Олександрів II про Миколу I.

⁸⁾ М. Крузе (1823-1901) цензор московського цензурного номітету. Шевченко познайомився з ним 1858 р.

128

поспішника, чи не пропустив би він другим ізданням "Кобзаря" і "Гайдамак"? А до того ще можна децю прибавить.

Вовчка тобі давно послано. Яке твоє буде про його слово?

Твій душею

П. Куліш

1858, янв'аря 20.
С.-Петербур[ург].

Напиши мені реестрик, од кого і скільки ти получив грошей, зробившись вольним козаком, почавши од Новопетровська. Тут збирали для тебе, і земляки з України трохи прислали. По твоєму реестру я б знав, у кого питать, а в кого ні, і заставив би інших одіслать тобі, бо мені здається, що вони придержують гроші про чорний твій день, думаючи, що хоть повну кишеньку тобі насип, то зараз і проциндриш. Чи, правда, бак, сьому, що ти такий запорожець?

Додаток Є

Запис Пантелеймона Куліша в щоденнику датований 6 січня 1846 р:

9360
Генваря 6.
Приезжаю к П[ётру] А[лександровичу] на вечер и застаю двух девушек, танцующих в сарафанах. Одна из них была О[льга] П[етровна]²⁹. В сарафане она казалась совершеннолетнею и чрезвычайно привлекатель-

18

Пантелеймон Куліш

ною. Вчера я случайно завел с нею разговор об одном молодом человеке, хорошем образованном и светском. Ее отзыв о нем удивил меня своею солидностью и показал в ней ум, достойный прекрасного чела, каким природа ее наделила. Сегодня новое впечатление оживило в моей душе вчерашнее, а к тому прибавилось еще одно обстоятельство. Она обыкновенно ведет себя по-детски, а сегодня, сидя насупротив меня за столом, так была тиха и задумчива, что я назвал ее героинею баллады. Коротко сказать, она мне нравилась, и я почувствовал, что могу к ней пристраститься до того, что сделаюсь еще раз дураком. Итак, надобно вести себя как можно благоразумнее. Не смешно ли уверять себя и других, что я без той-то жить не могу? Время от всего нас излечивает. Теперь С.³⁰ дорога моему сердцу, как сестра, но и без нее еще возможно для меня семейное счастье. Впрочем, да будет воля Божия!

[40, с.17–18]

Додаток Ж

Запис Тараса Шевченка в щоденнику датований 11 червня 1857 р:

11 [июля]

В полночь переменялся ветер. Отошел к норд-весту.

Я полюбовался прозрачными исчезающими облаками и лег спать. Проснулся до восхода солнца. Небо было чисто. Только одна-единственная звездочка, как алмаз, горела высоко на востоке. Это должна быть Аврора. Солнце не успело выглянуть из-за горизонта, и она исчезла. Я весело принялся за свой чайник. И когда все было готово для моего утреннего одинокого пиршества, я очинил внимательно перо, развернул свой журнал и, что называется, полбуквы не мог написать, так мне вдруг сделалось весело. И я, напившись чаю и наслушавшись чириканья веселых ласточек, отправился в укрепление заказать торбу для сухарей и взять второй том Либельта. Зашел к Мостовскому, он мне предложил стакан чаю, от которого я не имел силы отказаться, потому что чай был с лимоном — неслыханная роскошь в этой пустыне. За чаем сообщил он мне о начавшемся следствии над женихом и невестой. Следствие началось медицинским освидетельствованием невесты, как водится, в присутствии понятых. Причем лекарь Никольский сострил, найдя невесту неразстенною, что подало повод к грубым насмешкам над женихом. Мерзость!

Заказавши торбу для сухарей, я окончательно упаковал свою мизерию, взял второй том Либельта и три оставшиеся сигары, из числа тех 25 сигар, что прислал мне Лазаревский вместе с сепиею. Отличные сигары, настоящие гаванские. Возвратившись на огород, я по обыкновению до обеда лежал под своею любимой вербою и читал Либельта. Сегодня и Либельт мне показался умеренным идеалистом и более похожим на человека с телом, нежели на бесплотного немца. В одном месте он (разумеется, осторожно) доказывает, что воля и сила духа не может проявиться без материи. Либельт решительно похорошел в моих глазах. Но он все-таки школяр. Он пренаивно доказывает присутствие Всемогущего Творца Вселенной во всем видимом и не видимом нами мире. И так хлопочет об этой старой, как свет, истине, как будто это его собственное открытие.

За обедом было веселее обыкновенного. Комендант подтрунивал над моими сборами в поход, другие ему вторили более или менее любезно, но вообще вся компания была, как говорится, в своей тарелке. После обеда я, также по обыкновению, заснул под своей фавориткою вербою, а перед вечером надел чистый китель, соломенную шляпу-самодельшину и пошел на туркменские *бакчи* (баштаны), и, несмотря на скудость зелени, мне и бакчи понравились. Я зашел к хозяевам в аул. Около кибиток играли с козлятами нагие смуглые дети, визжали в кибитках женщины, должно быть ругались. А за аулом /50/ мужчины творили свой

намаз перед закатом солнца. Вечер был тихий, светлый. На горизонте чернела длинная полоса моря, а на берегу его горели в красноватом свете скалы, и на одной из скал блестели белые стены второй батареи и всего укрепления. Я любовался своею семилетнею тюрьмою. Возвращаясь на огород, набрел я на тропинку, на уже засохшей грязи которой видны были отпечатки миниатюрных детских ножек. Я любовался и следил этот крошечный детский след, пока он не исчез в степной пыли вместе с тропинкою. На огород пришел я к вечернему чаю и попотчевал Иракия Александровича (коменданта) и Николая Ефремовича (смотрителя полугоспиталя) своими заветными сигарами. И сам закурил остальную. Все, начиная с Наташеньки, немало удивились, увидев в моем лице торчащую дымящуюся сигару. А нянька Авдотья, уральская казачка, та совершенно во мне разочаровалась, она до сих пор думала, что я по крайней мере часовенный. А я такой же еретик-шепотник, как и другие. Все же вообще находили, что мне сигара к лицу и что с сигарой в лице я похож на вояжера порядочного тона. Такому удачному сравнению я и не думал противуречить. И мысленно переносился на палубу парохода «Меркурия» или «Самолета». А о скромно[й] расшиве, о бурлацких песнях, о преданиях про Сеньку Разина забыл и думать.

Уж сколько раз твердили миру,
Что лесть гнусна, вредна. Но все не впрок.

Отуманенный лестью, я, против обыкновения и, разумеется, во вред желудку, не имел силы отказаться от пельменей. Пельмени были мастерски приготовлены, и я оказал им неложную честь. После ужина я долго гулял вокруг огорода. И мало-помалу освобождаясь от влияния самолюбия, привел, наконец, свой гордый дух в нормальное состояние и тихо запел гайдамацкую песню:

Ой поїзжає по Україні та козаченько Швачка...

От этой любимой моей песни я незаметно перешел к другой, не менее любимой:

Ой ізійди, зійди, ти зіронько та вечірняя...

Эта меланхолическая песня напомнила мне тот вечер, когда я и молодая жена Кулиша пели в два голоса эту очаровательную песню. Это было на другой день после их свадьбы, в роковом 1847 году. Увижу ли я эту прекрасную блондинку? Запаю ли с нею эту задушевную песню?

Воспоминания меня убаюкали, я сладко заснул. И видел во сне Новгород-Северский (вероятно, вследствие недавнего /51/ чтения «Алексея Однорога»). По улице ездил в старосветском огромном берлине огромные рыжие пьяные монахи, и между ними очутился мой трезвый друг Семен Гулак-Артемовский. Это все пельмени так наметаморфозили.

[89, с.49–51]

Додаток 3
«Ой, татарин, братику»
Весільна пісня

«Ой, татарин, братику, татарин, —
Продав сестричку за талір,
Русу косу - за п'ятак,
Біле личко пішло так.
Ой, матінко моя,
Уже ж я не твоя,
Вже ж бо я да того пана,
З ким шлюб шлюбовала!
З-за гори гуска летіла,
Наша капуста з перцем кипіла, —
З перцем, не перцем,
Просимо з щирим серцем!
Дружба коровай крас,
Золотий ніжик має,
Золоту тарілочку,
Дарує родиначку!
Да чи бачиш ти, дружко,
Що бояри коровай крадуть?
За вілечко захиляються,
Короваєм запихаються.
Ой, ми ж роду
Не злодійського,
А ми роду королівського!
Ми кошелів не брали,
Короваю не крали!
Ми шишок не брали,
В кишеню не ховали!
Благослови, Боже,
І отець, і мати,
Своєму дитяти
Цей рід дарувати!
Ой, старосто-дядьку,
Глядіть нам порядку,
Виведіть нас із хати
На двір погуляти!
А взяв боярин дружку,
Взяли її вмили,
Серпом підголили,
Граблями розчесали,
Зовсім дружку вбрали!»

[83]

Додаток II
Ой, у полі озеречко
Українська народна пісня

«Ой, у полі озеречко,
Там плавало відеречко.
Соснові клепки, дубове денце,
Не цураймось, моє серце.
Ой, не раз і не два
Стояв я під коморою.
Вийди, дівчино, вийди, рибчино,
Поговоримо з тобою.
Ой, рада б я виходити
І з тобою говорити,
Та лежить нелюб на правій ручці
Та й боюся розбудити.
Дівчинонько моя люба!
Відхилися від нелюба.
Буду ціляти, буду стріляти,
Щоб забити нелюба.
Ой, чи влучиш, чи не влучиш,
Тільки жисть нашу розлучиш.
Ой чи вдариш, чи не вдариш,
Тільки мені віка збавиш.
Ти козаче молодий,
В тебе коник вороний.
Сідлай коня та їдь з двора,
Бо ти не мій, я не твоя.
Козак коника сідлає
І з коником розмовляє:
Біжи, коню, біжи, ворон,
Аж до тихого Дунаю.
А там стану, подумаю:
Ой, чи мені утопитись,
Ой, чи мені з коня вбитись,
Ой, чи назад воротитись?
А я піду у темний луг,
У темний луг по калину,
Чи не побачу, чи не зустріну
Свою вірною дівчину?
Моя вірная дівчина
В темнім лузі заблудила,
Тільки слідочок з-під милої ніжок,
Де милая походила.
Ой, вирву я листочок
Та й прикрию той слідочок
Щоб не засипав, щоб не завіяв
Буйний вітер пісочком.»

[78, с.192]

Додаток I
«Гуляв чумак на риночку»
Українська народна пісня

«Гуляв чумак на риночку,
Та пив чумак горілочку...
Пропив воли, пропив вози,
Пропив ярма ще й занози -
Все своє добро!
Ой п'є чумак, п'є, гуляє,
Добро своє пропиває,
Добро своє пропиває.
Товариство напуває, -
Щоб вірне було.

Прокинувся чумак вранці,
Та полапав у гаманці,
Всі кишені вивертає,
Аж там грошей вже чорт має, -
Нічим похмелитися.
Прийшов чумак до шинкарки:
"Всип, шинкарко, хоч півкварти!"
Шинкарочка згорда дметься
Ще й з чумаченька сміється,
Що гіркий п'яниця!
Скинув чумак жупанину:
«Сип, шинкарко, четвертину!» -
«Ой не всиплю четвертину,
Добудь грошей хоч з полтину -
Тоді пий, гуляй!»
«Ой вийду я на могилу
Та погляну у долину:
Лежать воли, стоять вози,
Висять ярма ще й занози -
Все чумацькеє добро.
Ой пішов би я додому,
Та боюся поговору:
Будуть бити та ганити,
Та заставлять ще й косити, -
А я козак нездоров.
Ой піду я у Молдаву,
Там сім років я погорюю,
Там сім літ я погорюю,
Воли й вози покуюю, -
Знов буду чумак!»

[73, с.208]